

प्रशासकीय अदालत

बुलेटिन

अङ्क ९, २०६७

प्रकाशक
प्रशासकीय अदालत
सिंहदरवार, काठमाडौं

भूमिका

विषय सूचि

१. परिच्छेद १

- सुशासन र प्रशासकीय न्याय : प्रयोग र पालन विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रमको संक्षिप्त प्रतिवेदन
- मन्तव्य

२. परिच्छेद २

कार्यपत्र

- सुशासन र विभागीय सजाय, समस्या र समाधान .... बालानन्द पौडेल, सचिव सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
- सुशासन र प्रशासकीय न्याय : प्रयोग र पालन ..... काशीराज दाहाल, अध्यक्ष प्रशासकीय अदालत
- *Enabling the Nepali State to Cope Governance Challenges* .... देवराज दाहाल प्रमुख एफ.इ.एस.

३. परिच्छेद ३

- प्रशासकीय अदालतबाट भएका केही फैसलाहरू
- प्रशासकीय अदालतका गतिविधिहरू

परिच्छेद एक

“सुशासन र प्रशासकीय न्याय : प्रयोग र पालन” विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रमको संक्षिप्त प्रतिवेदन

मिति २०६७ साल वैशाख ३१ गते शुक्रवार प्रशासकीय अदालत र नेपाल सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको संयुक्त आयोजनामा “सुशासन र प्रशासकीय न्याय: प्रयोग र पालन” विषयक एक दिवसीय अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । उद्घाटन सत्र र कार्यपत्र प्रस्तुती तथा छलफल सत्र गरी दुई सत्रमा सो कार्यक्रम सञ्चालन भएको थियो । उक्त कार्यक्रममा सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश, नेपाल सरकारका सचिव तथा विशिष्ट श्रेणीका अधिकृतहरू, विभागीय प्रमुख तथा कानुन, न्यायक्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तित्वहरूको सहभागिता थियो ।

उद्घाटन सत्र

उद्घाटन सत्रको अध्यक्षता नेपाल सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका सचिव श्री वालानन्द पौडेलबाट भएको उक्त कार्यक्रमलाई सम्बोधन गर्न विशिष्ट अतिथिकारूपमा सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ उपस्थित हुनहुन्थ्यो । सो अवसरमा प्रधानन्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठले पानसमा दीप प्रज्वलन गरी कार्यक्रमको उद्घाटन गर्नुभएको थियो ।

उद्घाटन सत्रमा सर्वप्रथम प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालले विशिष्ट अतिथि, अतिथिहरू तथा सहभागीहरूलाई स्वागत गर्दै कार्यक्रमको उद्देश्यमाथि प्रकाश पार्नु भएको थियो । स्वागत मन्तव्यका क्रममा अध्यक्ष श्री दाहालले मुलुक अहिले नयाँ संविधानको निर्माणको प्रकृत्यामा छ, संविधान वास्तवमा नागरिक अधिकारको वडापत्र हो जसले सरकार र नागरिकको अधिकारलाई परिभाषित गर्ने काम गर्छ । नयाँ संविधानले संविधानवादका मुलभूत मान्यताहरूलाई समेट्न सक्नुपर्छ । वर्तमान मुलुकको समस्या भनेको राजनैतिक अस्थिरता, राज्यका वैधानिक संस्थाहरूको कमजोरीपन/दुर्बलता र सार्वजनिक संस्थाहरू काईसम्पादन र विश्वासको क्षयीकरण नै प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको विषयमा चर्चा गर्दै राज्य संयन्त्रमा कार्यरत स्थायी सरकार (*Permanent Executive*) रूपी कर्मचारीतन्त्रभित्र सचिवहरूले आफ्नो भूमिकालाई सक्रियताकासाथ कार्यरूपमा परिणत गर्न सक्नुपर्छ भन्दै सुशासन (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) ऐन, २०६४ ले गरेको व्यवस्थानुसार राजनीति र प्रशासन बीचको स्पष्ट लक्ष्मण रेखालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ, यसो हुनसकेमा मात्रै मुलुकमा सुशासन र न्याय सम्भव हुन्छ भन्दै यसै तथ्यलाई ध्यानमा राखेर प्रस्तुत अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गरिएको कुरा उल्लेख गर्नुभयो । मन्तव्यको पूर्णपाठ यसै प्रतिवेदनमा समवेश छ ।

उद्घाटन सत्रका प्रमुख अतिथि सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश रामप्रसाद श्रेष्ठले सक्षम, सवल र प्रभावकारी न्याय प्रणाली वर्तमानको खाँचो हो । हरेक निजामती कर्मचारीले इमान्दार, जिम्मेवार र उत्तरदायी भई काम गर्नु पर्ने जरूरी छ, भन्दै सबै राष्ट्रसेवकहरूले संविधान र कानूनको परिधिभित्र रहेर आफ्नो दायित्व निर्वाह गरे मात्र सुशासनले साकार रूप लिन्छ । सुशासन वर्तमानको टड्कारो आवश्यकता हो । यस गोष्ठीले सुशासन प्रत्याभूति गर्न महत्वपूर्ण कोशेदुङ्गाको रूपमा काम गर्नेछ भन्दै उक्त कार्यक्रमको सफलताको कामना समेत गर्नुभयो । कार्यक्रमको अध्यक्षता गर्नुहुने नेपाल सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका सचिव श्री वालानन्द पौडेलले मन्तव्य तथा धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभयो ।

कार्यपत्र तथा छलफल सत्र

सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री वलराम के.सी.को अध्यक्षतामा कार्यपत्र प्रस्तुती तथा छलफल सत्र सञ्चालन भएको थियो । सो सत्रमा प्रा. श्री देवराज दाहालले *Enabling the Nepali State to Cope Governance Challenges* विषयक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभयो भने “सुशासन र प्रशासकीय न्याय: प्रयोग र पालन” विषयको कार्यपत्र प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालले प्रस्तुत गर्नुभयो । त्यसैगरी नेपाल सरकारका सचिव श्री वालानन्द पौडेलले “सुशासन र विभागीय सजाय, समस्या र समाधान” विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभयो ।

कार्यपत्रहरूको प्रस्तुती पछि सहभागिहरूबाट कार्यपत्र माथि टिप्पणी गर्ने क्रममा नेपाल सरकार विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका सचिव डा.श्री रामहरी अर्याल, त्यसैगरी नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पुष्पराज कोइराला, कानुन आयोगका सचिव श्री मोहन वन्जाडे, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका सचिव श्री भगवतीकुमार काफ्ले, सहसचिव श्री विष्णु लम्साल, सहसचिव श्री प्रेमकुमार राई समेतले छलफल सत्रमा सक्रिय रूपमा भाग लिनुभएको थियो ।

यसैगरी सो सत्रको अध्यक्षता गर्नुहुने माननीय न्यायाधीश श्री वलराम के.सी. ले वर्तमान मुलुकको समस्या भनेकै उत्तरदायित्वको कमी हो भन्नु हुँदै राज्यका प्रमुख अङ्ग व्यवस्थापिका, न्यायपालिका र कार्यपालिका सँगसँगै हिँड्न सक्नु पर्नेमा न्यायापालिका मात्र जनताको हकाधिकारप्रति बढी चिन्तित रहेको देखियो । जवकी कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाले सो अनुरूपको आफ्नो कर्तव्य पुरा गर्न नसकेको तर्फ संकेत गर्दै संविधानले व्यवस्था गरेको कानुनको शासन र मानवअधिकारको सम्मानमा राज्य सञ्चालनमा रहेको सवै व्यक्ति, निकायको उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको बताउनु भयो । सो कार्यक्रमको अन्त्यमा सुशासन र प्रशासकीय न्याय सुनिश्चित गर्न स्थायी सरकाररूपी कर्मचारी संयन्त्रले राजनीतिलाई डोच्याउनु पर्ने हुन्छ भन्दै उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने क्रममा आजको यस गोष्ठीले सारभूत उपलब्धी हासिल गर्नेछ

भन्दै यस्ता गोष्ठी र कार्यक्रमहरूको माध्यमद्वारा देशमा सुशासन कायम गर्नमा कोशेहुगां सावित हुनसक्छ भनी कार्यक्रमको औचित्यता प्रष्टयाउनु भयो । यस कार्यक्रमको सञ्चालन प्रशासकीय अदालतका उप-रजिष्ट्रार श्री वासुदेवलाल श्रेष्ठद्वारा गरिएको थियो ।

मन्तव्य

सभाध्यक्षज्यू, प्रशासकीय अदालतमा अध्यक्षज्यू,
सहभागी सचिवज्यूहरू, विशिष्ट अधिकृतज्यूहरू,
पत्रकारबन्धु, महिला तथा सज्जनवृन्द !

प्रशासकीय अदालत र नेपाल सरकार, सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको संयुक्त आयोजनामा नेपाल सरकारका सचिव तथा विशिष्ट श्रेणीका अधिकृतहरूको सहभागिता रहेको यस “ सुशासन र प्रशासकीय न्याय : प्रयोग र पालन” विषयक अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा प्रमुख अतिथिको रूपमा आमन्त्रण गरी मन्तव्य राख्न अवसर प्रदान गर्नुभएकोमा आयोजकप्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

प्रशासकीय अदालतले सार्वजनिक प्रशासन भित्र न्यायिक संस्कृतिको विकास गराउन गरेको फैसला, आदेश र यस किसिमका अन्तर्क्रिया कार्यक्रमले मुलुकमा सुशासन कायम गर्न सहयोग पुग्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । मुलुक अहिले लोकतान्त्रिक संविधानको निर्माणमा जुटेको छ । अब बन्ने संविधानमा लोकतन्त्रका आधारभूत मान्यता, सुशासनका अवधारणा, स्वतन्त्र न्यायपालिका र कानुनी राज्य, शक्तिपृथकीकरण, शक्तिसन्तुलन र नियन्त्रण, मानव अधिकार, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरू जस्ता अन्तर्विषयवस्तु समाहित गरी संविधान बन्नु पर्ने मेरो मान्यता छ । मुलुकमा भएको ऐतिहासिक जनआन्दोलनपछि प्राप्त भएको उपलब्धीहरूलाई संस्थागत गर्न हामी सबै एकजुट हुनु अहिलेको आवश्यकता हो ।

जनताको आस्थाको अन्तिम धरोहर न्यायपालिका हुने हुँदा सक्षम, सबल र प्रभावकारी न्याय व्यवस्थाका आवश्यक पूर्वशर्तहरूको संवैधानिक सुनिश्चितता आवश्यक छ । नेपालको न्यायपालिकाले विषम परिस्थितिमा पनि कानुनी राज्यको मान्यताप्रति अटल भई कार्यसम्पादन गर्दै आएको कुरा सम्बन्धित सबैमा विदितै छ । न्यायपालिकामा कुनै समस्या छैन भन्ने कदापि हैन, विकृतिविहिन न्यायपालिका नै जनताको आस्थाको केन्द्र भएको हुँदा विकृतिविहिन न्यायपालिका स्थापना गर्नेतर्फ हाम्रा क्रियाकलाप केन्द्रित भएका छन् । न्यायपालिकाको रणनीतिक योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा हामी त्यत्तिकै सजग र संवेदनशील छौं । न्यायपालिकालाई अझ बढी जनमुखी, पहुँचयोग्य र प्रभावकारी तुल्याउने दिशामा सबैको सहयोग आवश्यक छ ।

अदालतबाट भएका फैसला, आदेश र निर्देशनहरू पालन गर्नु सबैको संवैधानिक दायित्व हो । फैसला, निर्णयहरू नमान्ने र कार्यान्वयन नहुने अवस्था सृजना हुन पुग्यो भने विधिको शासन कायम हुँदैन । त्यसैले न्यायको सम्मान गर्न न्यायिक निर्णयहरूको शीघ्र र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सरकारी निकाय लगायत सम्बन्धित पक्षको उत्तिकै सहयोग आवश्यक हुन्छ । यसतर्फ नेपाल सरकार र सम्बन्धित पदाधिकारी अझ बढी संवेदनशील बन्नु हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

आधुनिक विश्वमा विभिन्न कारणले द्वन्द्व बढी रहेकाछन् । समयमा नै द्वन्द्वको रूपान्तरण र व्यवस्थापन गर्न सरकारी निकाय र संयन्त्रहरू सक्षम र बढी प्रभावकारी हुनसकेमा राज्य व्यवस्थाप्रति आम नागरिकको अझ विश्वास बढेर जानेछ । यसतर्फ हामी सबैले बढी ध्यान दिनु आवश्यक छ । आधुनिक समयमा राज्यको भूमिका र कार्यक्षेत्र विस्तार भइरहेको सन्दर्भमा राज्यको महत्वपूर्ण संयन्त्रको रूपमा रहेको कर्मचारी प्रशासन त्यत्तिकै सबल, सक्षम र प्रभावकारी भई कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ । सार्वजनिक प्रशासन जनमुखी, पारदर्शी र सर्वसाधारणको पहुँचयोग्य भई छिटो छरितो सेवा प्रदायक संयन्त्रको रूपमा विकसित हुनु आवश्यक छ ।

राज्यले कतिपय न्यायिक अधिकार कार्यकारिणी निकाय र प्रशासकीय अधिकारीलाई शीघ्र न्याय सम्पादनका निम्ति दिएको भन्ने तथ्यप्रति संस्मरण गर्दै प्रशासकीय निकाय र पदाधिकारीले न्यायिक मनको प्रयोगद्वारा अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त र नजीरको पालना गरी कार्य सम्पादन गर्न सकेमा कानुनी राज्यको चाहनाले सार्थकता प्राप्त गर्ने हुँदा त्यसतर्फ यहाँहरू सबैको विशेष ध्यान जानेछ भन्ने आशा गरेको छु । सुशासन र प्रशासकीय न्यायका सम्बन्धमा यस अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा प्रस्तुत हुने कार्यपत्र र विचारहरूले समस्याको पहिचान गरी त्यसको निराकरणमा उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

परिच्छेद २ कार्यपत्रहरू

सुशासनका सन्दर्भमा विभागीय सजाय: समस्या र समाधान

* वालानन्द पौडेल

पृष्ठभूमि :

हाम्रो मुलुक भर्खर मात्र गणतान्त्रिक प्रणालीमा प्रवेश गरेको छ । लोकतन्त्रको अभ्यास केही वर्ष अघिदेखि मुलुकले गर्दै आएको छ । मुलुकलाई संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक भनिएपनि संघात्मकताको अभ्यास गर्न बाँकी देखिन्छ । तैपनि शासन गर्ने पद्दती र संरचनाका हिसावले विश्वमा एउटा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक मुलुकको हिसावमा परिचित छ ।

लोकतन्त्रमा जनताको सहभागितामा राज्यमा सुशासन कायम गर्ने निर्णय महत्वपूर्ण मानिन्छ । जनतालाई सुशासन दिने सन्दर्भमा राज्यले आफ्ना आफ्ना कामकारवाहीलाई व्यवस्थित गर्न विभिन्न प्रकारका

* सचिव, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

कानूनको व्यवस्था गरी सोही कानूनको सहायताले सरकारद्वारा आफ्ना सार्वजनिक कार्यलाई पारदर्शी बनाउने, सार्वजनिक कामको उत्तरदायित्व वहन गर्ने, लोकतान्त्रिक मुल्य मान्यताको सम्बर्द्धन गर्ने, मानवाधिकार र बहुदलियता जस्ता पक्षको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने, जनपरिचालन र जनसहभागितालाई प्राथमिकता दिने, प्रत्येक नागरिकलाई आत्मसम्मान र सुरक्षित हिसावले बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्ने, नागरिकको न्याय पाउने अधिकारलाई ग्यारेण्टी गर्ने कर्तव्य हुन्छ। यी सबै विषयहरू राज्यमा भएको कानुनी बन्दोवस्ती र सो अनुरूपको शासनको माध्यमबाट पूरा हुने गर्दछ।

राज्यमा व्यवस्था भएको कानूनको कार्यान्वयन गर्ने कर्तव्य सबै नागरिकको भएपनि केही सार्वजनिक निकायहरू र पदाधिकारीहरूलाई सरकारले विशेष जिम्मेवारीका साथ विशेष कानुनी प्रावधान सहित कानुनी र न्याय व्यवस्थाको संरक्षण गर्ने दायित्व सुम्पिएको हुन्छ। यस्तो अवस्थामा त्यस्तो गहन जिम्मेवारी पाएका सार्वजनिक पदाधिकारीबाट नैतिक र कानुनी धरातलमा उभिएर आफ्नो जिम्मेवारी पूरा भएमात्र मुलुकमा सुशासन र न्याय व्यवस्था कायम हुन सक्छ।

निजामती सेवा मुलुकमा नागरिक प्रशासन सञ्चालन गर्न व्यवस्था गरिएको जिम्मेवार सार्वजनिक सेवाको नाम हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२६(१) को स्पष्टीकरण खण्डमा व्यवस्था भए बमोजिम सैनिक अधिकृत वा जवान र सशस्त्र प्रहरी वा प्रहरी कर्मचारीको सेवा वा पद तथा निजामती सेवा वा पद होइन भनी ऐनद्वारा तोकिएको अन्य सेवा वा पद बाहेक नेपाल सरकारका अरु सबै सेवा वा पदलाई निजामती सेवा वा पद मानिनेछ, भनी उल्लेख भएको छ, भने सोही संविधानको धारा १५३ मा नेपाल सरकारले मुलुकको प्रशासन सञ्चालन गर्न निजामती सेवा र आवश्यक अन्य सरकारी सेवाहरूको गठन गर्न सक्नेछ। त्यस्ता सेवाहरूको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्तहरू ऐनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछन् भनी व्यवस्था गरिएको छ। यस आधारमा मुलुकको प्रशासन, विद्यमान कानुनी प्रक्रिया न्याय प्रशासनका मान्य सिद्धान्तहरू र अधिकारको दुरुपयोग नहुने गरी सञ्चालन गर्ने गहन दायित्व निजामती प्रशासकहरूसँग भएको हुँदा आजको सन्दर्भमा हामी सबै गम्भीर हुनु पर्ने भएको छ।

वर्तमान समयमा विभागीय कारवाही वा सजायलाई भन्दा प्रोत्साहनलाई कर्मचारीको उत्प्रेरणा बढाउने असल औजार मानिएको छ। तर पनि यसले मात्रै सबै अवस्था र सबै व्यक्तिलाई अनुशासित एवं असल आचरणयुक्त बनाई राख्न नसक्ने हुन्छ। त्यसैले प्रत्येक क्षेत्रको जनशक्ति व्यवस्थापनमा विभागीय कारवाही वा सजायको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यसलाई प्रोत्साहनले काम नगरेका वा प्रभावकारी नभएको अवस्थामा मात्र प्रयोगमा ल्याउन सान्दर्भिक मानिन्छ।

निजामती सेवा राज्यका नीति निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने र नीति कार्यान्वयन गर्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण सरकारी सेवा हो। त्यसैले यस सेवामा कार्यरत जनशक्ति योग्य एवं दक्ष हुनुको साथसाथै अनुशासित र असल आचरणयुक्त हुनु आवश्यक हुन्छ। निजामती सेवामा कार्यरत कर्मचारीमा जनताले सरकारको छवि देख्ने भएकोले र यस सेवालार्ई स्थायी सरकार समेत भनिने हुँदा यस सेवामा कार्यरत जनशक्ति अनुशासित मर्यादित र असल आचरणयुक्त हुन वाञ्छनीय हुन्छ। त्यसैले निजामती सेवामा कार्यरत जनशक्तिको अनुशासन तथा मर्यादा कायम गर्ने सन्दर्भमा निजामती सेवाको शर्त सम्बन्धी कानूनमा विभागीय कारवाहीको व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

सुशासन :

शासनमा पारदर्शीता, कानुनी शासन, सहभागिता, उत्तरदायित्व, जिम्मेवारीबोध, रणनीतिक सोच, वैधानिकता, समनता, प्रभावकारीता, सहमती र साभेदारी तथा वातावरणीय प्रभावकारीता सहितको समाजमा रामराज्य निर्माण गर्ने शासनलाई सुशासन भनिन्छ। राज्यमा सुशासन कायम गर्ने विषय राज्यका सबै जिम्मेवार निकायका बीच सहकार्यबाट प्राप्त गर्ने विषय हो। यसमा सरकारी, अर्धसरकारी, गैरसरकारी, सार्वजनिक संस्था, निजी क्षेत्र, केन्द्रीय सरकार, प्रान्तीय सरकार, स्थानीय सरकार सबैको उत्तिकै स्थान रहन्छ। सबै जिम्मेवार र अनुशासित भए भने यो प्राप्त गर्न त्यति असहज छैन। सुशासनलाई शासनको कार्य

मानिन्छ भने यसमा सचेत नागरिक समाजको भूमिकाले प्रभावकारिता ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ । जिम्मेवार राजनैतिक क्षेत्र, दातृ निकाय, सुरक्षा निकाय सबैबाट यसलाई उपयुक्त वातावरण दिनु पर्ने हुन्छ ।

सुशासन ठोस र दृश्य वस्तु मानिन्छ । यो मुलुकका नागरिकले महशुस गर्ने विषय हो । अधिकारीले अधिकारको सही प्रयोग गरेको छ र जनताले न्याय र छिटो छरितो र विवेकपूर्ण प्रशासन पाएको महशुस गरेको छ भने त्याहा सुशासन छ भन्ने मानिन्छ । सरकारका नीति निर्माण सम्बन्धी, नियम सम्बन्धी, सेवा सम्बन्धी, नियमितता र अनुगमन सम्बन्धी सबै जिम्मेवार निकायको प्रभावकारी परिचालनबाट नागरिकलाई चुस्त, गुणस्तरीय, लागत प्रभावकारी र निष्पक्ष सेवा प्रवाह र काम कारवाहीको प्रत्याभूति दिएर सरकारले सुशासन कायम गर्न प्रयत्न गर्दछ ।

नेपालको निजामती प्रशासन भित्र सुशासन पर्याप्त रूपमा अभ्यास नभएको भन्ने किसिमका गुनासाहरु सुनिएको छ । विशेष गरी नेपालको निजी क्षेत्र सक्षम छ, तर सरकारी क्षेत्र त्यति सक्षम हुन सकिरहेको छैन, सरकारी सेवामा खुलापन र पारदर्शीताको कमी छ, सेवा र यसको गुणस्तर सम्बन्धमा सही र सरल सूचना पाइदैन, अनुशासनको र शिष्टाचारको कमी छ, नागरिकको गुणस्तरका सम्बन्धमा संवेदनशीलता र जवाफदेहिता त्यति देखिदैन, सेवाको वितरणमा समानता छैन, दण्डहीनताको अवस्था छ, संस्थागत सवलताको अभाव छ भन्ने गुनासाहरु सुनिएका छन् ।

सुशासनलाई अझ प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा यस क्षेत्रमा केही गर्नु पर्ने आवश्यकता पनि देखिएको छ । खास गरी लागत प्रभावकारीता ल्याउनु पर्ने सेवाको छिटो छरितोपन ल्याउन समय र दूरीको अवरोध हटाउनु पर्ने, सेवाको घरदैलोमा पहुँच हुनुपर्ने, ग्राहकको संप्रभुता र जनताको सर्वोपरितामाथि विश्वास ल्याउनुपर्ने, न्याय दिलाउनमा ढिलाई गर्न नहुने, कारवाही गर्दा कानूनको आसय बुझेर गर्नुपर्ने, न्याय पाउनुपर्ने र पिछडिएकालाई प्राथमिकता दिनु पर्ने र सेवाको प्रभावकारीताको सम्बन्धमा स्वतन्त्र रूपमा मूल्याङ्कन हुनुपर्ने भन्ने आवाज आएको हामी सुन्दछौं ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४ (राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरु) को ३३(ग) मा आधारभूत मानवाधिकार, जनतामा निहीत सार्वभौमसत्ता र जनताको सर्वोच्चता, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणाली, संवैधानिक सन्तुलन र नियन्त्रण, कानूनको शासन, सामाजिक न्याय र समानता, स्वतन्त्रता, नागरिक समाजको अनुगमन, जनताको सूचनाको अधिकार, जवाफदेहिता, जनसहभागिता, निष्पक्ष सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासन, भ्रष्टाचार र दण्डहीनताको अन्त्य जस्ता विषयलाई नागरिकलाई सुशासन दिने सन्दर्भमा स्पष्ट निर्देश गरेको छ भने, निजामती सेवा ऐन, २०४९ को प्रस्तावनामा नै निजामती सेवालालाई बढी सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक र उत्तरदायी बनाउने उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी सार्वजनिक प्रशासनलाई सुशासन कायम गर्ने सन्दर्भमा आचार बढी फाराकिलो र मार्ग प्रसस्त होस् भन्ने उद्देश्यले सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ लाई मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनलाई जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी, समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाई सर्वसाधारणलाई कानुनी, भ्रष्टाचारमुक्त र चुस्त, सार्वजनिक स्रोतको कुशल व्यवस्थापनको माध्यमबाट छिटो छरितो र कम खर्चिलो सेवा दिने र जसबाट आर्थिक अनुशासन समेत कायम होस् भन्ने मान्यता राखेको छ ।

विभागीय सजाय

कुनै जिम्मेवार पदाधिकारीले वदनियतपूर्वक कुनै कार्य गरी वा गर्नु पर्ने कार्य नै नगरी संगठन वा समाज वा राष्ट्र वा मानव समुदायलाई प्रतिकूल असर पर्ने कार्य गरेमा वा गर्ने संभावना देखिएमा त्यस्तो कार्यलाई रोक्न वा त्यस प्रकारको कार्यबाट पर्ने असरलाई न्यून गर्न त्यस्ता पदाधिकारी विरुद्ध संगठन वा संस्थापन पक्षद्वारा दिइने निजको पदिय हैसियतसँग सम्बन्धित सजाय विभागीय सजाय हो, जसले गर्दा जिम्मेवार पदाधिकारीलाई त्यस्ता कार्य गर्न निरुत्साहित गर्दछ ।

विभागीय सजायको प्रमुख उद्देश्य कुनै पनि जिम्मेवार पदाधिकारीलाई सुधार्नु वा ठीक बाटोमा हिँडाउनु हो । त्यसको साथ साथै कुनै संगठन वा व्यक्ति वा समाज वा राष्ट्रलाई पुग्ने वा पुगेको हानी

नोक्सानीको क्षतिपूर्ति गर्नु यसको अर्को उद्देश्य हो । विभागीय कारवाही वा सजाय संगठनको चाहना वा रुची होइन तर यो एक प्रकारको वाध्यता हो किनकि कुनै एउटा संगठनमा काम गर्ने संगठनको कुनै सदस्यलाई विभागीय कारवाही र सजाय गर्न सजिलो हुँदैन र त्यस्तो कार्य गर्न व्यवस्थापन पक्ष वा जिम्मेवार पदाधिकारीले चाहँदैन पनि । तर कारवाही नगरी नहुने अवस्था आएमा भने संगठनको हितको लागि त्यस्तो कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ ।

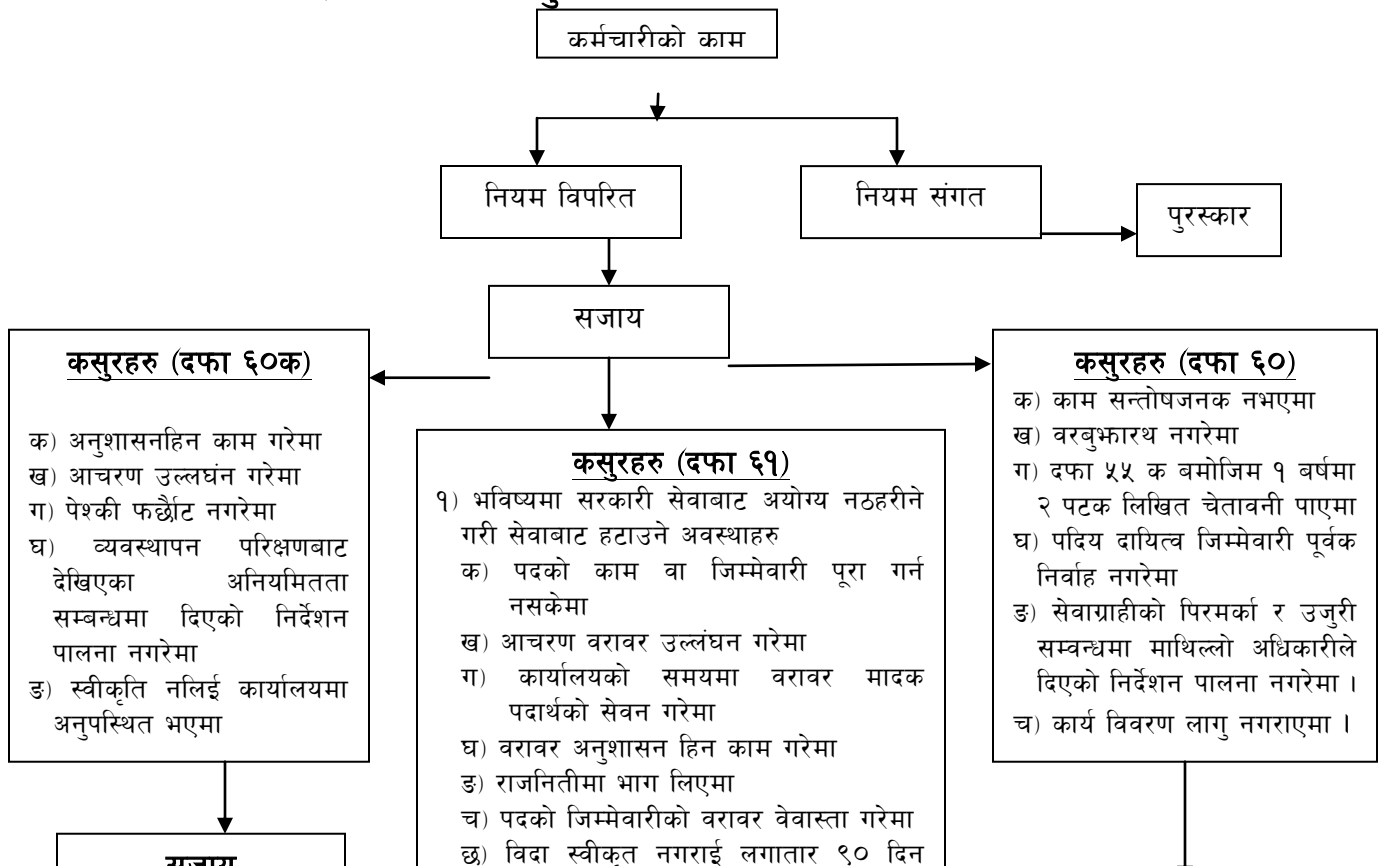
विभागीय कारवाही गर्ने सम्बन्धमा सबै भन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको समान कसूरका लागि समान सजाय गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्नु हो । त्यसैले स्पष्ट कानून व्यवस्था र स्तरीय प्रक्रिया भएमा मात्र सबै कर्मचारीलाई न्यायपूर्ण तरिकाले कारवाही गर्न सकिन्छ ।

निजामती सेवामा विभागीय सजाय

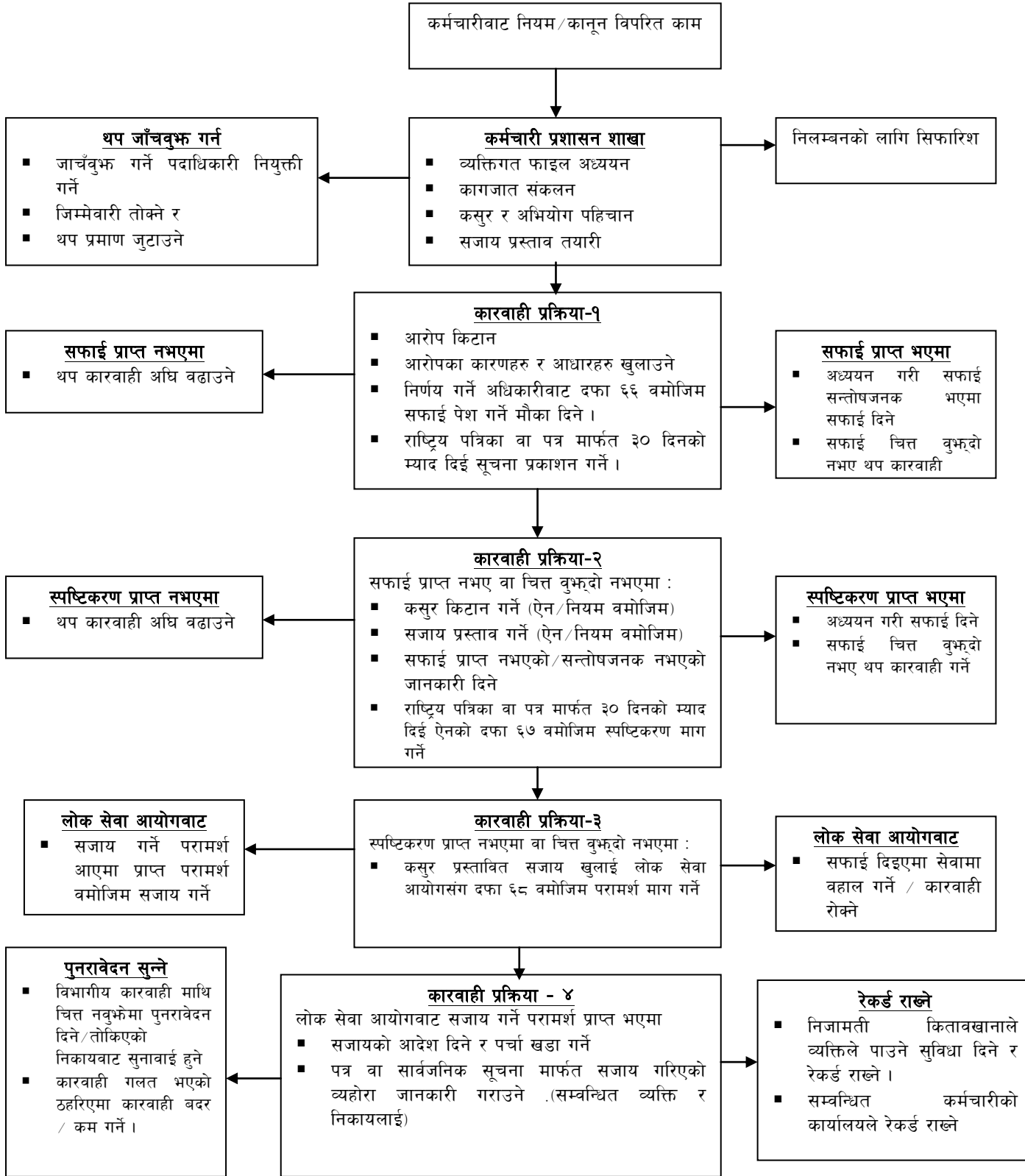
नेपालको सन्दर्भमा निजामती सेवाको संस्थागत विकासको इतिहास लामो छैन । २००७ साल पूर्व निजामती र सैनिक वा सुरक्षा सम्बन्धी कार्य एउटै व्यक्ति वा पदाधिकारीबाट हुने व्यवस्था थियो । “पजनी” लाई त्यस समयको प्रभावकारी विभागीय कारवाहीको रूपमा लिन सकिन्छ तर मौखिक रूपमा र प्रशासक वा शासकको सनकको भरमा गरिने पजनीको नत कुनै निश्चित प्रक्रिया थियो नत कुनै मापदण्ड नै । त्यसैले यसलाई व्यवस्थित विभागीय कारवाही भन्न सकिदैन ।

२०१३ सालमा गठन भएको प्रशासकीय पूर्णगठन योजना आयोगको सिफारिस र त्यसको कार्यान्वयनको क्रमसंगै निजामती सेवाको व्यवस्थित शुरुवात भएको मान्न सकिन्छ । खासगरी निजामती सेवा ऐन २०१३ र सो ऐन अन्तर्गत बनेको निजामती सेवा नियमावली, २०१३ को कार्यान्वयन पछि मात्र निजामती सेवाले एउटा निश्चित आकार ग्रहण गरेको हो । निजामती कर्मचारी सेवा शर्तको लागि पहिलो पटक बनेको प्रस्तुत ऐन नियममा पनि विभागीय कारवाहीको व्यवस्था गरिएको थियो । निजामती सेवा नियमावली, २०१३ लाई प्रतिस्थापन गरेर २०२१ सालमा नयाँ नियमावली, २०२१ लागू भयो, जसमा समेत विभागीय कारवाही सम्बन्धमा थप केही व्यवस्था गरेको पाइन्छ । २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि बनेको निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली, २०५० मा समेत विभागीय सजायको सम्बन्धमा छुट्टै परिच्छेदको व्यवस्था गरी थप स्पष्ट गरिएको छ ।

विभागीय कारवाही सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

विभागीय कारवाहीको प्रकृया :

विभागीय सजाय सम्बन्धी तुलनात्मक विवरण

लोक सेवा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार विगत पाँच वर्षमा जना कर्मचारी सामान्य सजाय र जना कर्मचारीलाई विशेष सजाय दिएको देखिन्छ। यो संख्या कूल निजामती कर्मचारीको केवल % मात्र हो। यस सम्बन्धी विस्तृत विवरण देहाय वमोजिम रहेको छ।

वर्ष	सामान्य सजाय			विशेष सजाय			कूल जम्मा
	रा.प.	रा.प.अनं.	जम्मा	रा.प.	रा.प.अनं.	जम्मा	
०६१।०६२	६८	४७	११५	७७	७७	१५४	२६९
०६२।०६३	४४	९९	१४३	९०	१०३	१९३	३३६
०६३।०६४	३४	५६	९०	३७	६०	९७	१८७
०६४।६५	२१	५१	७२	३२	४८	८०	१५२
०६५।६६	११	१८	२९	८	२७	३५	६४
जम्मा							

श्रोत : लोक सेवा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन

विभागीय कारवाही गर्ने सम्बन्धमा देखा पर्ने गरेका समस्याहरू

- १) कारवाही र सजाय जस्तो विषयमा भरसक हात नहाल्ने मानसिकता कर्मचारी र निर्णयकर्ताहरूमा रहेको ।
- २) विभागीय कारवाही हुनु पर्ने कसुर गर्दा समेत विभिन्न कारणहरू (सामाजिक संरचना राजनीतिक दबाव, स्पष्ट जिम्मेवारी किटान हुन नसक्नु र कारवाही नगर्ने कर्मचारी वा अख्तियारवालालाई के कस्तो कारवाही गर्ने भन्ने सन्दर्भमा केही पनि स्पष्ट नहुनु) ले गर्दा कसुर गर्ने व्यक्ति/कर्मचारीले उन्मुक्ति पाइरहेको ।
- ३) विभागीय कारवाहीको प्रक्रिया धेरै लामो भएको ।
- ४) लामो कारवाहीको प्रक्रिया भएको हुनाले कर्मचारी र निर्णयकर्ताको अन्यत्र सरुवा हुने वित्तिकै Case History बुझ्न र थप कारवाही अधि वढाउन समस्या हुने गरेको ।
- ५) कारवाही गरिन लागेको कर्मचारीले सरकारी रकम फरफारक गर्न बाँकी रहेको, सरकारी बाँकी सरह रकम जिन्सी असुल गर्नु परेको वा वेरुजु फछ्यौट गर्नु परेको अवस्था रहेमा त्यस्तो कर्मचारी माथिको कारवाही प्रक्रिया वर्षौसम्म नटुङ्गिने गरेको ।
- ६) राजनैतिक वा सामाजिक वा अन्य कारणले प्रभुत्वशाली कर्मचारी माथि कारवाही गर्नु परेमा कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था हुँदा हुँदै पनि कारवाहीलाई अन्यत्र पन्छाउने प्रवृत्ति अत्यधिक रहेको ।
- ७) विभागीय कारवाही गर्नु भन्दा पदाधिकारी सरुवा गर्ने वा यस्तै अन्य सजिलोवाटो रोजिने गरिएको ।
- ८) लामो अवधि कार्यालयमा अनुपस्थित रहने कर्मचारीलाई समेत विभिन्न बहानामा जिम्मेवार व्यक्तिहरूको मौखिक वा लिखित आदेशमा हाजिर गराइने गरेको ।
- ९) कार्यालय/निकाय/मन्त्रालय/सचिवालयहरू बीच समन्वय र Commitment को कमी भएका कारणले विभागीय सजाय सम्बन्धी पत्रहरूको जवाफ ढिला गरी प्राप्त हुने र धेरै जसो अवस्थामा जवाफ नै नदिने प्रवृत्ति रहेको हुँदा कारवाहीको प्रक्रिया पुनः लम्बिने गरेको ।
- १०) कारवाही अधि वढाउने पदाधिकारीलाई सम्बन्धित कर्मचारीको पक्षबाट आउने खतरा (धम्की, राजनीतिक/प्रशासनिक पहुँचको आधारमा दिनेहरू) ।
- ११) लामो अवधि अनुपस्थित रहने र विभागीय कारवाही प्रारम्भ भएपछि राजिनामा दिने प्रचलन (कारवाहीमा नै प्रक्रिया लामो, जटिल, राजिनामा स्वीकृत गर्न सजिलो) ।
- १२) विभागीय सजाय गर्दा न्यायीक मन प्रयोग गरेर गर्नु पर्ने प्रशासनिक न्यायको मान्यता रहेकोमा सन्दर्भमा निजामती सेवा ऐनको दफा ६१क. मा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट सजायको लागि लेखि आएकोमा आवश्यक प्रकृया पुऱ्याइ सजाय गर्नु पर्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्न समस्या उत्पन्न हुने गरेको ।

विभागीय सजायको क्रममा हुने गरेका त्रुटीहरू

- कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारी भन्दा अन्य अधिकारीबाट निर्णय गरी सजाय गर्ने,
- निमित्त भई काम गर्नेले सजायको निर्णय गर्ने,
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ बमोजिम सफाई पेश गर्न मौका प्रदान नगरी दफा ६७ बमोजिम स्पष्टिकरण माग गर्ने,
- निजामती सेवा ऐन अन्तर्गतको कसुर गरेको अवस्थामा मात्र सो ऐन अन्तर्गत सजाय हुन सक्नेमा अन्य ऐन अन्तर्गतको कसुर गरेको आरोप लगाइ सजाय गर्ने,
- निजामती सेवा नियमावली, २०५० को अनुसूची १७ बमोजिको ढाँचामा निर्णय नगरी टिप्पणी सदर गरी सजाय गर्ने,

- सजायको निर्णय गर्ने पदाधिकारीले न्यायीक मनको प्रयोग नगरी अन्य निकायको निर्देशनमा यन्त्रवत रूपमा सजाय गर्ने,
- सजाय दिने अधिकारीले स्पष्टिकरण नसोधी अन्य व्यक्तिले सोधेको स्पष्टिकरणको आधारमा सजाय गर्ने ।

चुनौतीहरु :

- १) निजामती सेवामा पुरस्कार र दण्ड प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन कर्मचारीको कामलाई मापन गर्ने प्रणालीलाई चुस्त र वस्तुपरक बनाउने ।
- २) विभागीय कारवाहीको निर्णय प्रक्रियालाई छिटो र प्रभावकारी बनाउने र जिम्मेवारी र दायित्व किटान गर्ने ।
- ३) कारवाही किनारा गर्ने निर्णय प्रक्रियालाई चुस्त बनाउन सो प्रक्रियालाई Time Bound बनाउने ।
- ४) कानूनमा संशोधन गरी आरोपित व्यक्तिलाई स्पष्टिकरण वा सफाई पेश गर्ने मौका एकै पटक दिने लगायत कानून संशोधन तथा प्रक्रिया सरलीकरण ।
- ५) सरकारी वांकी असुल उपर गर्नु पर्ने अवस्थामा सो असुल उपर गर्ने निकायले समयमै कार्य सम्पादन गर्ने अवस्था सृजना गर्ने ।
- ७) समानता र न्यायका आधारित कारवाही गर्न प्रक्रियाको विकास ।
- ८) आफ्नो जिम्मेवारीमा रहेको कारवाही फाइलहरु माथि समयमै निर्णय हुने अवस्था सृजना गर्ने ।

निजामती सेवाको वर्तमान अवस्था :

नेपालमा निजामती सेवालार्इ शासन व्यवस्था सञ्चालनको लागि अभिन्न अंग मानिएको छ । यस सेवाको स्थायित्व, निरन्तरता, सेवा सुरक्षा, कर्मचारीले पालन गर्नुपर्ने आचरण जस्ता विषयमा कानूनद्वारा नै व्यवस्थित गर्दै यिनीहरुको क्षमता अभिवृद्धिका लागि क्षमता र सीप अभिवृद्धिका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तालीम, अध्ययनका अवसर लिइदै आएको देखिन्छ । यस सेवामा रहेका अब्बल दर्जाका व्यक्तित्वको प्रवेश हुँदै व्यावसायिकताको विकास गर्दै स्वदेशी र विदेशी क्षेत्रमा आफ्नो दक्षताको प्रदर्शन गर्दै आएका पनि देखिन्छन् । यस सेवालार्इ मर्यादित एवं अनुशासित बनाउन सम्बन्धित कानूनमा पनि आचरण सम्बन्धी प्रावधानलाई प्राथमिकताकासाथ उल्लेख गरेको छ भने सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५ ले ओहोदा अनुसारको कर्मचारीको जिम्मेवारीलाई किटानी समेत गरेको छ । यस सेवाको प्रतिष्ठा समाजमा सन्तोषजनक नै मानिन्छ ।

यति हुँदा हुँदै पनि यस सेवाको कार्यसम्पादनमा जनस्तरबाट धेरै गुनासो आउने गरेको प्रशासकीय निर्णयहरु लिने क्रममा विवाद आउने गरेको, कतिपय निर्णय प्रक्रियाहरु हतार र दवावमा त्रुटीपूर्ण हुने गरेको कतिपय प्रशासकीय निर्णयहरु सम्मानीत अदालतको रोहमा वदरभागी हुने गरेको, कतिपय निर्णयहरु एकपक्षीय र विवादित हुने गरेको पाइन्छ । यसैगरी निजामती सेवा मूल्य निष्ठ सेवाको रूपमा संस्थागत हुन सकिरहेको छैन । सूचना व्यवस्थापन र संस्थागत स्मरण पद्धतीलाई प्रभावकारी बनाउन नसकिँदा सेवाको विश्वसनीयता कम हुँदै गरेको छ । कतिपय सेवा प्रवाह गर्दा पालन गर्नुपर्ने कार्यविधि प्रष्ट नभएको कारण व्यक्तिगत स्वभाव, विवेक, चिनजान र भनसुनका आधारमा मात्र गर्नुपर्ने अवस्था छ । यस क्षेत्रमा मानव संशाधन विकासको पक्ष ओभ्लेमा परी संस्थागत बन्न सकेको छैन । साथै सेवाको उद्देश्यमा के के उपलब्धी हासिल भयो, के कस्ता कठिनाईहरु आइपरे, समस्या हल गर्न के कस्ता प्रयासहरु भए भन्ने सन्दर्भमा नियमित समीक्षा र मूल्याङ्कन हुन सकिरहेको छैन । कतिपय सन्दर्भमा दण्डहीनता र अनुशासनहीनता पनि मौलाउने अवसर पाएको हो की जस्तो देखिन्छ ।

विभागीय सजाय गर्दा ध्यान दिनु पर्ने विषयहरु

विभागीय सजाय प्रभावकारी होस् र भैसकेको सजाय उल्टिने वा नठहर्ने अवस्था सृजना हुन नदिन निम्न विषयमा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ :

- (क) सजायको प्रक्रियाको विषयमा स्पष्ट हुने । उठान कसले गर्ने, कसरी अघि बढाउने, समय कति दिन दिने, स्पष्टीकरणको व्यहोरा के हुने आदि विषयमा पूर्व जानकारी हुनु पर्ने । प्रक्रिया नपुगेको कारणबाट अदालतबाट निर्णय उल्टिने लामो अवधिको तलव भत्ताको दायित्व सरकारलाई पर्ने, कर्मचारीले दुखः पाउने आदि अवस्था सृजना हुने भएकोले प्रक्रिया सम्मत तरिकाले मात्र कारवाही अघि बढाउनु पर्ने ।
- (ख) निर्णयको तह र सजायको आदेश दिने अधिकारीको बारेमा स्पष्ट हुनु पर्ने । अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट मात्र निर्णय गराउने र सजायको आदेश दिन पाउने अधिकारीबाट सजायको आदेश दिने व्यवस्था गर्नु पर्ने ।
- (ग) सजायको लागि आवश्यक प्रमाण तथा कागजातको संकलन तथा प्रमाणको सुरक्षामा विशेष ध्यान दिनु पर्ने ।
- (घ) उपलब्ध प्रमाणको आधारमा कसूर वमोजिमको ठहर हुने सजाय प्रस्ताव गर्ने भावना वा सजग वा सम्बन्धको आधारलाई निरुत्साहन गर्ने । सुरुमा प्रस्ताव भएको सजाय भरपर्दो प्रमाणको आधारमा परिवर्तन गर्नु पर्ने नै भएमा बाहेक परिवर्तन नगर्ने व्यवस्था गर्नु पर्ने ।
- (ङ) जाँचवृत्त गराउन पर्ने अवस्थामा यस सम्बन्धी ज्ञान, सीप भएका र कारवाही गर्ने पक्षसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध वा सरोकार नभएका निष्पक्ष व्यक्तिबाट गराउनु पर्ने ।

सुधार गर्नु पर्ने विषयहरू

- विभागीय सजाय सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको पूर्ण पालना गर्न प्रतिबद्ध हुनु पर्ने,
- विभागीय सजाय गर्नु पर्ने कर्मचारीलाई सजाय गर्नु पर्ने कारण सिर्जना भए पछि तत्काल सजायको लागि कारवाही अगाडि बढाउनु पर्ने,
- सजायबाट उन्मुक्ति दिलाउनको लागि हुने दबावको सामना गर्नका लागि आवश्यक उपायहरू अपनाउनु पर्ने,
- स्पष्टीकरण लिने, लोक सेवा आयोगको परामर्श माग गर्ने जस्ता प्रकृयागत कुराहरू विभागीय सजाय गर्ने पदाधिकारीले नै पुरा गरी निर्णय गर्ने,
- टिप्पणीमा सदर गरी सजायको निर्णय गर्ने परिपाटीलाई सुधार गरी निर्णय पर्चा खडा गरी निर्णय गर्ने,
- सजाय गर्नु पर्ने कर्मचारीलाई सजाय नगर्ने, ढिलो गरी कारवाही प्रकृया शुरु गर्ने तथा कार्यविधिगत त्रुटी गरी सजाय गर्ने सम्बन्धित पदाधिकारीलाई कारवाही गर्न सकिने प्रावधान समावेश गरि सम्बन्धित कानून परिमार्जन गर्नु पर्ने ।

हामीले के गर्न सक्छौं त :

निजामती सेवालाई मानव संसाधनको विकासको माध्यमबाट क्षमता विकासमा नियमितता दिई व्यावसायिक बनाउन सकियो भने प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियामा हुने कमजोरीहरू स्वतः कम हुँदै जान्छन् । उपलब्ध सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी सेवा प्रवाहमा पारदर्शिता, उत्तरदायिपन र मितव्ययिता ल्याउन सजिलै सकिने अवस्था छ । वेलावेलामा सम्मानीय अदालतबाट हुने फैसला र निर्देशनको सही पालनाबाट र यस सेवा प्रतिको नागरिक समाज, निजी क्षेत्र र दाताहरूको बढ्दो चासो, समर्थन र सहयोगले पनि यसलाई सक्षम, प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउनमा सहयोग पुऱ्याउँछ । फेरि विश्वव्यापी अनुभव, अध्ययन, अनुसन्धानबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको नजिकबाट अनुभव गर्ने वर्ग भएको नाताले यस्तो असल अभ्यास र सिद्धान्तलाई प्रयोग गरी यसको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सक्ने संभावना छ ।

निष्कर्ष :

निजामती सेवामा विभागीय सजाय गर्ने प्रकृया जटिल हुनुको साथै प्रभावकारी हुन नसक्दा नराम्रो काम गर्ने कर्मचारीको मनोबल बढेको, भ्रष्टाचार मौलाएको राम्रो काम गर्ने कर्मचारीको मनोबल घटेको मात्र नभै जनताको नजरमा निजामती सेवाको गरिमा तथा साख घटेको छ ।

निजामती सेवाको छुट्टै अनुशासन, मर्यादा र जिम्मेवारी छ । यसको संचालनको लागि छुट्टै सेवा शर्तको व्यवस्था नभएको होइन । तर पछिल्ला दिनमा बढिरहेको अस्वस्थ प्रभाव, कारवाही गर्नेले पाउनु पर्ने दुख, असुरक्षा, चुनौति तथा कर्मचारीको सेवा सुविधा कार्य सम्पादनमा नभै सम्बन्धमा आधारित हुने वातावरणले गर्दा कर्मचारीमा हुनु पर्ने असर खास प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

सजाय र कारवाही गर्ने चाहना कसैको पनि हुँदैन । तर त्यसो भन्दैमा सजाय योग्य कसूर गर्नेलाई विभागीय कारवाही गर्न नसक्नु भनेको राम्रो काम गर्ने उपर मात्र नभै समाज र राज्यलाई समेत अन्याय गर्नु हो । त्यसैले विभागीय सजाय गर्ने कार्य प्रभावकारी, सुधारन्मुख तथा समान कसूरमा समान सजाय हुने न्यायमा आधारित हुनु पर्दछ । त्यसैले वर्तमान समयमा देखिएका कमी कमजोरीहरु हटाउदै आगामी दिनमा यस क्षेत्रमा दक्षता र प्रभावकारीता वृद्धि गर्नु पर्ने आवश्यकता अबै टड्कारो रूपमा देखिएको छ ।

आज हामी यस कार्यक्रममा जति उपस्थित भएका छौं हामी सबै निजामती कर्मचारीका क्षेत्रमा विशिष्टता हासिल गरेका अब्बल दर्जाका व्यावसायिक प्रशासक हौं । अहिलेको निजामती सेवाको अवस्था भनेको हाम्रो सिर्जना हो भन्ने विषय हामीले कदापी भुल्नु हुँदैन । हामी हाम्रा क्षेत्रका विशेषज्ञ भएकाले हामीले गर्ने निर्णयबाट सुशासन कायम गर्ने विषयमा दख्खल पर्ने छैन भन्ने हिसावमा निर्णय गर्न लाग्यौं भने हामीबाट हुने प्रशासकीय त्रुटीहरु ज्यादै न्यून हुने गर्दछन् । हामीले गर्ने निर्णयमा समाजका सबै प्रवृद्ध वर्गको आँखा रहने हुँदा प्रशासकीय निर्णय गर्दा सकभर अदालतको रोहमा वदर नहुने हिसावले कानून सम्मत न्यायिक निर्णय गर्न जोड दिनुपर्ने हुन्छ । वर्तमानमा निजामती सेवामा जे जस्ता चुनौती देखिए पनि जनतालाई परिवर्तनको आभास दिने र शासनमा नयाँ प्रभाव दिने क्षेत्र भनेको निजामती सेवा नै भएकोले सरकारको जनतालाई सुशासन दिने संकल्पमा व्यावसायिक निर्णय निर्माणका माध्यमले सहयोगी बन्न प्रतिवद्ध होऔं ।

। धन्यवाद ।

सुशासन र लोकतान्त्रिक राज्य निर्माणमा राजनीतिक दलको भूमिका

-काशीराज दाहाल¹

"Over the past two decades, "governance" has come to be seen as a core development problem. There is widespread concern - stimulates by the plight of so called fragile states - that many governments of poor countries are unable to exercise effective, accountable public authority. They are unable to control their territories and populations, often ceding ground to armed groups and criminal networks. They are unable to deliver basic public goods and services. Where authority does exist, it may be coercive and lack legitimacy. Power is concentrated in relatively few hands. Governments are unresponsive to large populations: poor people, women, and specific regional, ethnic or linguistics groups are politically excluded."

*-Institute of Development Studies, **An upside down view of governance**, IDS, 2010, p. 5.*

"Good Governance is taken here to mean a condition whereby such responsibility is discharged in an effective, transparent, and accountable, manner while bad governance is associated with maladministration in the discharge of responsibility, good governance entails the existence of efficient and accountable institutions - political, judicial, administrative, economic, corporate - and entrenched rules that promote development, protects human rights, respects the rule of law, and ensures that people are free to participate in, and he heard on, decisions that affect their lives."

*(Kempe Ronald Hope, **the UNECA and Good Governance in Africa**, Boston, 2003)*

"A comprehensive approach which includes the promotion of economic recovery, evaluation of social sector needs, support for institutional capital bulding, revitalization of local communities, and restoration of social capital, as well as specific efforts to support mine action, demobilize and reintegrate ex-combatants and reintegrate displaced populationd." (World Bank, 2003)

आधुनिक राज्य निर्माण र सुशासन

“राज्य” भनेको निश्चित भू-भाग ओगटेको, जसको प्राथमिक उद्देश्य वाह्य आक्रमणबाट आफ्नो भूभागको रक्षा र आन्तरिक रूपमा शान्ति सु-व्यवस्था कायम गरी लोककल्याणकारी कार्यद्वारा जनतालाई न्याय प्रदान गर्नु हो । समाजलाई हानी पुऱ्याउने मानवीय व्यवहार र आचरणलाई अपराध घोषित गरी त्यस्तो अपराध गर्नेलाई सजाय गर्ने र राज्य संचालनका निम्ति आवश्यक कर उठाउने एकाधिकार राज्यलाई हुन्छ ।

---

¹संविधान विश्लेषक

जनताको राज्य प्रतिको वफादारिता र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताले नै राज्यको अस्तित्वलाई वैधानिकता दिई राज्यको निरन्तर पहिचान बनाईराख्दछ । राज्यको आफ्नो भू-भागभित्र सर्वोच्च अधिकार रहने वैधानिक एकाधिकार (*monopoly of the legitimate authority of the state*) हुँदाहुँदै पनि एक्काइसौं शताब्दीको आधुनिक विश्वमा राज्यको वैधानिक एकाधिकारमा क्षयीकरण भइरहेको छ । भूमण्डलीकरणको प्रभाव, वैचारिक एवं विभिन्न स्वार्थगत द्वन्द्वहरूले विश्वका कतिपय राज्यहरू कमजोर र सङ्कटग्रस्त अवस्थाबाट गुज्रिरहेका छन् । आज तेस्रो विश्वका मुलुकहरूले व्यापक गरीबी, बेरोजगारी, राजनैतिक अस्थिरता, भ्रष्टाचार तथा आन्तरिक द्वन्द्वजस्ता विभिन्न समस्या र चुनौतीले यसको स्वायत्तता र क्षमतामा ह्रास आइरहेको छ । बातावरणमा आएको परिवर्तन, आप्रवासन, सूचना र प्रविधिको विस्तार, अर्थतन्त्रको अन्तरनिर्भरताका प्रभावहरू पनि त्यत्तिकै छन् । राज्यका परम्परागत निकायहरू आधुनिक समस्या र चुनौतीलाई समाधान गर्न नसकिरहेको अवस्था छ । राज्यको भूमिका खस्किँदै गएको र राज्य व्यवस्थाको अप्रभावकारिता जस्ता कतिपय कारणले 'राजनीति' भ्रष्टाचार र अपराधिकरणको खेल मैदान बन्न पुगेको छ । राज्यव्यवस्था प्रति नागरिकको विश्वास जगाउन सकिएन भने विधिको शासन कायम हुन सक्तैन । राज्य र नागरिकबीचको सम्बन्ध बलियो बनाउन राज्यको परम्परागत भूमिकामा परिवर्तन गरी नागरिकको राज्यप्रतिको विश्वास जगाउन संवैधानिक राज्य निर्माण आवश्यक छ ।

आधुनिक विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमध्ये केही मुलुकहरू असफल, केही कमजोर र केही ज्यादै सङ्कटग्रस्त राष्ट्रका रूपमा रहेका छन् । नेपाल अहिले ज्यादै कमजोर र सङ्कटग्रस्त राज्यको रूपमा देखिएको छ । जुन मुलुकमा राष्ट्रको सार्वभौमसत्तामा क्षयीकरण, राज्यका निकायहरूको क्षमतामा ह्रास, राजनीतिक प्रणाली प्रति वैधानिकताको अभाव, आम नागरिकमा सेवा पहुँचको कमी, जिम्मेवार र उत्तरदायी सरकारको अभाव, सुरक्षाबलको इमानदारीता र प्रभावकारितामा ह्रास, स्वच्छ र निष्पक्ष न्यायप्रणालीको अभाव, बलियो कर्मचारीतन्त्रको अभावजस्ता स्थितिहरू भएमा त्यस्तो मुलुक असफल राष्ट्र हुन पुग्दछ । राष्ट्र असफल भएमा राष्ट्रका कर्ताहरूको शासनप्रणालीमा कुनै भूमिका नभई वाह्य राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले शासनप्रणालीमा हस्तक्षेप गर्दछ । राज्यको आफ्नो वैधानिक एकाधिकार बनाइराख्न द्वन्द्वपछि दीगो शान्ति कायम गरी बलियो राष्ट्र निर्माणका लागि राज्य निर्माताहरूमा मूलतः तीनवटा कुराहरू— वैधानिक शक्ति, आर्थिक स्रोत र सक्षम नेतृत्व (*कोअर्सन, क्यापिटल र करिज्मा*) आवश्यक पर्दछ भन्ने अभिव्यक्ति चार्ल्स टिलिको रहेको छ । अनिश्चितता भित्र निश्चितता खोज्नु, अँध्यारोभित्र उज्यालो खोज्नु र लोकतन्त्रप्रति अझ बढी विश्वास जगाउन बढी लोकतान्त्रिक हुनु नै अहिलेको आवश्यकता हो । यसैगरी नागरिकका हक अधिकारको प्रभावकारी प्रचलन र कार्यान्वयनका लागि राज्यको स्रोत र संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि त्यत्तिकै आवश्यक छ । राज्यको क्षमता अभिवृद्धिका लागि उत्पादकमूलक अर्थतन्त्रको विकास, गुणस्तरीय शिक्षा, नयाँ प्रविधिको प्रचुर प्रयोग, राज्य र सामाजिक संगठनको सबलीकरण र राजनीतिक नेतृत्वको दुरदर्शिता आवश्यक हुन्छ । आधुनिक युगको चाहना, जनताको आकांक्षा तथा राष्ट्रिय स्रोतहरूबीच सन्तुलन कायम गर्न नसकेमा राजनैतिक स्थायित्व हुँदैन, जसको कारण राज्य व्यवस्थाले सामाजिक र राष्ट्रिय उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सक्दैन ।

आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा सबै वर्ग र समुदायको समान सहभागिता र उचित प्रतिनिधित्व भएमा नै राज्य व्यवस्था प्रति आम जनताको आस्था र विश्वास रहने कारण समावेशी लोकतन्त्रको अवधारणालाई आधुनिक राज्यले आत्मसात गर्न पुग्यो । समावेशी लोकतन्त्रको सिद्धान्तले सबैलाई समानुपातिक समावेशीको आधारमा राज्य व्यवस्थामा सहभागी गराउने मान्यतालाई स्वीकार गर्दछ । लोकतन्त्रीकरणको प्रक्रिया संस्थागत नभएको समाजमा पहिचानको समस्या, वैधानिकताको समस्या, लोकतन्त्रका उपलब्धीहरू जनस्तरमा पुऱ्याउने समस्या, व्यापक जनसहभागिताको समस्या, विभिन्न स्वार्थहरूको समायोजन र एकीकरणको समस्या, वितरणको समस्या जस्ता विभिन्न समस्याहरू रहिरहन्छन् । शित युद्ध पछिको द्वन्द्वको प्रकृति हेर्दा अन्तरराज्य द्वन्द्व भन्दा आन्तरिक द्वन्द्वहरू बढेको देखिन्छ । यस्ता द्वन्द्वका प्रकृतिमा मूलतः पहिचानको द्वन्द्व, स्वार्थगत द्वन्द्व र राज्यको स्रोत माथि पहुँचको द्वन्द्व जस्ता स्वरूपहरू देखिन्छन् ।

लोकतान्त्रिक संस्कृती र संस्कारको विकास नभए सम्म लोकतन्त्रको संस्थागत सुदृढीकरण हुन सक्दैन भन्ने कुराको हेक्का राख्नै पर्दछ । समावेशी लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्था निर्माणका लागि राजनीतिक अधिकारका साथसाथै आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारको सुनिश्चितता, सामाजिक क्षेत्रको स्वायत्तताको संरचनागत प्रत्याभूति, सीमान्तकृत वर्गको विशेष संरक्षण, श्रमको सम्मान, अवसरको सुनिश्चितता, स्रोत साधनको समान वितरण जस्ता कुराहरूको प्रत्याभूति हुनुपर्दछ । गरिबी निवारण र सामाजिक न्यायको अवधारणालाई मूर्त रूप दिन सक्ने सामाजिक लोकतान्त्रिक प्रणाली खोज्नु नै अहिलेको आवश्यकता हो । किनभने यसले स्वतन्त्रता, समानता र नागरिकको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतालाई सन्तुलनमा राख्दछ । आज उच्च सामाजिक लोकतन्त्रको अग्रपङ्क्तिमा रहेका मुलुकहरूमा डेनमार्क, स्वीडेन, फिनल्याण्ड, नर्वे, अष्ट्रिया, स्वीट्जरल्याण्ड र निदरल्याण्ड जस्ता मुलुकहरू देखिएकाछन् भने मध्यम सामाजिक लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा जर्मनी, फ्रान्स र जापान जस्ता राज्यहरू रहेका छन् । इटाली, न्यूजिल्याण्ड, क्यानाडा, पोर्चुगल, बेल्जियम, अष्ट्रेलिया र स्पेन जस्ता राज्यहरू सामाजिक लोकतन्त्रप्रति उन्मुख मुलुकहरूको रूपमा सूचीकृत हुन पुगेका छन् । सामाजिक लोकतन्त्रको अवधारणालाई आत्मसात गरी समावेशी लोकतन्त्रको सिद्धान्तको आधारमा विद्यमान भेदभावको अन्त्य गरी दीगो शान्ति कायम गर्ने विषय नेपालको प्राथमिक राष्ट्रिय सूची वन्नु पर्दछ । सामाजिक न्यायको फराकिलो दायराले द्वन्द्व पश्चातको मेलमिलाप र सामाजिक एकता बलियो बनाउन सक्तछ ।

मुलुकमा सुशासन प्रदान गर्नु आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्यको कर्तव्य हो । राज्यशक्ति प्रयोग गर्ने अङ्ग, निकाय एवं पदाधिकारीहरूले विधिको शासनको मान्यता र सीमाभित्र रही स्वस्थ र स्वच्छ किसिमले आ-आफ्ना शक्तिको प्रयोग र अभ्यास गरेमा नै मुलुकमा असल शासन वा सुशासन कायम हुन सक्दछ । कार्यकारिणी शक्ति प्रयोग गर्ने अङ्ग एवं अधिकारीको काम, कर्तव्य, जिम्मेवारी र भूमिका दिनानुदिन बढ्दो छ । आधुनिक कानुनी राज्यमा कानुनको अधीनमा राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्नुपर्ने भएकाले राज्यको प्रशासकीय अङ्ग एवं पदाधिकारीहरूलाई सुम्पिएको कार्यसम्पादन गर्दा कानुन र न्यायका सिद्धान्तका आधारमा गर्नुपर्ने हुन्छ । राज्य शक्ति प्रयोग गर्ने निकाय वा पदाधिकारीले कानुन, विवेक र तर्कका आधारमा कार्य गर्नुपर्ने गरी कानुनी सभ्यतालाई संरक्षण र सम्मान गर्न संविधानवाद, कानुनी शासन एवं कानुन र न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन् । सुशासन पाउने नागरिकको नैसर्गिक अधिकार हो । संविधानले सुशासनका अवधारणाहरूलाई आत्मसात् गरी राज्य संचालन हुने पद्धतिको विकासका निम्ती आवश्यक पर्ने शर्तहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्नुपर्दछ ।

लोकतान्त्रिक राज्य निर्माणमा राजनीतिक दलको भूमिका

क. राजनीतिक दल सम्बन्धी अवधारणा

संगठित हुन पाउने एवम् विचार र स्वार्थको प्रवर्द्धनको अधिकार लोकतन्त्रको आधारभूत मान्यता हो । आधुनिक प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रले दलीय प्रणालीलाई राजनीतिक समाजको अभिन्न अङ्गको रूपमा स्थापित गरेको छ । विश्वका नगन्य केही मुलुकलाई छोडेर प्रायः सबै मुलुकमा कुनै न कुनै किसिमको दलीय प्रणाली देखिन्छ । एकदलीय, दुई दलीय र बहुदलीय विभिन्न स्वरूपको दलीय प्रणाली प्रचलनमा देखिन्छन् । राज्यशक्ति प्राप्त गरी आफ्ना नीति कार्यक्रम लागू गर्ने उद्देश्यले स्थापित भएका नागरिकहरूको संगठित स्वरूप नै “राजनीतिक दल” हो । राजनीतिक दलले मतदाताको शक्ति र समर्थनद्वारा आफ्ना कार्यक्रमहरू लागू गराउने उद्देश्य राख्दछ । एउटा निश्चित विचारधाराको आधारमा राजनीतिक दल जन्मेका हुन्छन् । आधुनिक राजनीतिक दलहरूले राजनीतिक सामाजिकीकरण, राजनीतिक सहभागिता, राजनीतिक नेतृत्वको विकासको निम्ति राजनीतिक भर्ना, राजनीतिक संचार, हित अभिव्यक्ति, हित संयोजन, नीति निर्माण र नीति कार्यान्वयन जस्ता कार्य गर्दछन् । जनतामा राजनीतिक जागरण ल्याउने, जनताका समस्याहरू सशक्तरूपमा सरकारसमक्ष पुऱ्याउने, समाजका विभिन्न समुदायका समस्याहरूलाई एकीकृत गरी सार्वजनिकरूपमा अभिव्यक्त गर्ने, जनताको हित र भलाईका निम्ति कार्य गर्न सरकारलाई दबाव दिने जस्ता कार्यहरूसमेत आधुनिक लोकतान्त्रिक समाजमा राजनीतिक दलहरूबाट हुने गरेको देखिन्छ । राजनीतिक संगठनको अन्तिम

उद्देश्य भनेको शक्ति प्राप्त गर्नु नै भएकोले जनताको समर्थन र सहभागितामा सत्तामा पुगी आफ्नो उद्देश्य नीति र कार्यक्रम लागू गर्न नै राजनीतिक दलहरूको स्थापना भएको देखिन्छ । दबाव समूहका रूपमा विकसित भएका संगठनहरूले दलीय प्रणालीमा विकसित भई स्थायित्व प्राप्त गर्न सक्दैनन् । दल निश्चित मूल्य मान्यताबाट विचलित हुन पुग्यो भने त्यस्तो दलले पनि जनसमर्थन प्राप्त गरी दीर्घजीवी बन्न सक्दैन । आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्य प्रणालीमा स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक किसिमले कार्य गर्न राजनीतिक दलहरू आवश्यक मानिन्छन् । लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्थामा राजनीतिक दलहरू नै जनताको अभिमत व्यक्त गर्ने निर्णायक माध्यम हुन् । राजनीतिक दलहरू जनताको समर्थन प्राप्त गरी स्थायित्व प्राप्त गर्न त्यस्ता दलहरूको सामूहिक उद्देश्य, दूरदृष्टि, कुशल नेतृत्व, उच्च नैतिकता, उन्नत राजनीतिक संस्कृति, आन्तरिक संगठनको लोकतन्त्रीकरण, संगठनमा समावेशीकरण, जनसहभागिता र जनविश्वास आर्जन गर्न सोही अनुरूपको क्रियाकलापमा राजनीतिक दलहरू केन्द्रित हुनुपर्दछ । यसो भएमा सामाजिक विविधताको प्रतिनिधित्व राज्य सत्तामा हुन्छ, राजनीतिको सामाजिक आधार फराकिलो भई व्यवस्था र नागरिक बीच घनिष्ठ सम्बन्ध बन्छ ।

ख. राजनीतिक दलको कानुनी जिम्मेवारी

लोकतन्त्र स्वस्थ प्रतिस्पर्धामा नै सुदृढीकरण हुन्छ । १८ औं शताब्दीको उत्तरार्धदेखि नै औद्योगिककरण संगै संगठितरूपमा जनमत अभिव्यक्त गर्ने दबाव समूहको रूपबाट दलहरूको विकासको प्रक्रिया अगाडि बढेको देखिन्छ । यसका साथै नागरिकले व्यक्ति भन्दा पनि दललाई आफ्नो मत दिने र दलीय आधारमा प्रतिनिधित्व गर्ने व्यवस्था शुरू भयो । दल निर्माणको आधार बर्ग, क्षेत्र, विचार र विषयहरू रह्यो । लामो लोकतान्त्रिक अभ्यास भएका मुलुकहरूमा दलहरूको विकास संविधानमा व्यवस्था गरी भएको नभई अभ्यास र प्रचलनबाट दलीय ढाँचा, स्वरूप र कार्यपद्धतिको विकास भएको देखिन्छ । स्वस्थ राजनीतिक अभ्यासप्रति प्रतिवद्ध र क्रियाशील राजनीतिक दलहरूले नै लोकतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्न सक्छन् । यसै मान्यताअनुरूप राजनीतिक दलहरू स्वयंको अस्तित्वको संरक्षण, उनीहरूका क्रियाकलाप राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र लोकतन्त्रको आधारभूत सिद्धान्तको सम्मान र संरक्षण गर्न कटिबद्ध रहनु, राजनीतिक दलहरूबाट कपटपूर्ण कार्यहरू नहुनु भन्नेजस्ता उद्देश्यले राजनीतिक दलहरूलाई नियमित र व्यवस्थित गर्न कानुनी व्यवस्थाको आवश्यकता महसुस गर्न पुगियो । यसै सन्दर्भमा आधुनिक मुलुकका संविधानहरूले राजनीतिक दलहरूसम्बन्धी अवधारणालाई मान्यता दिई तत्सम्बन्धी निश्चित सिद्धान्तहरू संविधानमै उल्लेख गर्ने गरेको देखिन्छ । केही दृष्टान्तहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छः **गणतन्त्र क्यामरून**को संविधानले राजनीतिक दलहरूले निर्वाचनमा भाग लिन पाउने छन्, त्यस्ता दलहरूले लोकतन्त्र, सार्वभौमसत्ता र एकताको सिद्धान्तलाई सम्मान गर्नुपर्ने उल्लेख छ (धारा ३, गणतन्त्र क्यामरूनको संविधान) । **फ्रान्स**को संविधानले राजनीतिक दलहरू जनमत अभिव्यक्त गर्ने माध्यमहरू हुन् जो स्वतन्त्रपूर्वक संगठित हुन सक्दछन् र दलले आफ्ना क्रियाकलापहरू स्वतन्त्रपूर्वक गर्न पाउनेछन् त्यस्ता राजनीतिक दलहरूले राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र लोकतन्त्रको सिद्धान्तलाई सम्मान गर्नुपर्दछ (धारा ४, फ्रान्सको संविधान) । **ग्रीस**को संविधानले नागरिकले आफ्नो मत स्वतन्त्ररूपमा राजनीतिक दलहरूमार्फत् व्यक्त गर्न पाउनेछन् । राजनीतिक दलहरूले लोकतान्त्रिक सरकारको अवधारणाअनुरूप आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्नुपर्दछ (धारा २९, ग्रीस गणतन्त्रको संविधान) । **गणतन्त्र दक्षिण कोरिया** संविधानले नागरिकलाई राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता हुने र बहुल प्रणालीलाई संरक्षण प्रदान गरिने, राजनीतिक दलहरूको आफ्नो संगठन र क्रियाकलाप लोकतान्त्रिक हुनुपर्ने, जसमा जनताको राजनीतिक इच्छालाई अभिव्यक्त गर्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्ने, यदि राजनीतिक दलहरूको उद्देश्य र क्रियाकलाप लोकतन्त्रको आधारभूत मान्यता प्रतिकूल हुने भएमा त्यस्तो राजनीतिक दललाई संवैधानिक समितिको निर्णयानुसार विघटन गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ (धारा ८, गणतन्त्र कोरियाको संविधान) । **लाइबेरिया**को संविधानले राजनीतिक दलहरू जनताको राजनीतिक विचारलाई स्वतन्त्ररूपमा अगाडि बढाउने उद्देश्यले स्थापित भएको हुनुपर्ने, कुनै एउटै राजनीतिक दललाई मात्र मान्यता दिइने उद्देश्यले जारी भएको कानुन, नियम र निर्णयहरू असंवैधानिक हुने, राष्ट्रको लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई धमिल्याउने किसिमको कुनै राजनीतिक दलको लक्ष्य र क्रियाकलाप हुनु नहुने, आफ्नो राजनीतिक उद्देश्य प्राप्त गर्न भौतिक बल र

शक्तिको भरमा जबरजस्ती करकापमा पारी काम गर्न नहुने, यस्तो गर्ने दललाई कानुनी मान्यता नदिने, राजनीतिक दलले आफ्नो सम्पत्ति र आर्थिक कोष देशभन्दा बाहिर राख्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ (धारा ७७-८१, लाइबेरियाको संविधान) । **प्याराग्वे**को संविधानले प्रतिनिधिमूलक लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, सरकारको लोकतान्त्रिक स्वरूप र बहुदलीय प्रणालीलाई समाप्त गर्ने उद्देश्यले गठित हुने कुनैपनि राजनीतिक दललाई मान्यता नदिने भन्ने छ (धारा ११८, गणतन्त्र प्याराग्वेको संविधान) । **पोर्चुगल**को संविधानले जनतालाई अभिव्यक्त गर्ने अभिप्रायले संगठन निर्माण गर्नु राजनीतिक दलको उद्देश्य हुनुपर्ने, राष्ट्रिय स्वतन्त्रता र राजनीतिक लोकतन्त्रको सम्मान गर्नु राजनीतिक दलको कर्तव्य हुने, राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र क्षेत्रीय अखण्डतामा असर पुऱ्याउने उद्देश्यले विभिन्न धर्म र सम्प्रदायको आधारमा गठित राजनीतिक दललाई मान्यता नदिइने भन्ने व्यवस्था गरेको छ (धारा १०, ५१, पोर्चुगलको संविधान) ।

राजनीतिक दलका सम्बन्धमा **सेनेगल**को संविधानले राजनीतिक दलहरूले जनताको इच्छालाई प्रतिबिम्ब गर्नुपर्ने, राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र लोकतान्त्रिक सिद्धान्तप्रति सम्मान गर्नु राजनीतिक दलको कर्तव्य हुने, राजनीतिक दलले धर्म, सम्प्रदाय, जातजाति, भाषा र क्षेत्रीयताको आधारमा निर्माण गर्न नहुने व्यवस्था गरेको छ (धारा ३, सेनेगलको संविधान) । **सुरिनाम**को संविधानले नागरिकलाई राजनीतिक संगठन खोल्न पाउने स्वतन्त्रता हुने, राजनीतिक संगठनले राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र लोकतन्त्रको सम्मान गर्नुपर्ने, राजनीतिक दलको आन्तरिक संगठन लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताअनुरूप हुनुपर्ने, दलले आफ्नो आय-व्ययको वार्षिक विवरण सार्वजनिकरूपमा प्रकाशन गर्नुपर्ने, राजनीतिक दलको कार्यक्रम राज्यको हितलाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यअनुरूपको हुनुपर्ने उल्लेख छ (धारा ५३, सुरिनामको संविधान) । **स्पेन**को संविधानमा राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक संगठन र क्रियाकलाप लोकतान्त्रिक हुनुपर्ने भनिएको छ (धारा ६, स्पेनको संविधान) । **भानुआटु**को संविधानले राजनीतिक दलहरू स्वतन्त्रपूर्वक संगठित हुन र निर्वाचन भाग लिनसक्नेछन् । त्यस्ता दलहरूले संविधान र लोकतन्त्रको सिद्धान्तलाई सम्मान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ (धारा ४, भानुआटुको संविधान) । **युगाण्डा**को संविधानले बहुदलीयताअन्तर्गत लोकतान्त्रिक सिद्धान्तलाई अनुसरण गरी दलहरूले लोकतान्त्रिक सरकारको निर्माण गर्न राजनीतिक प्रणालीको परिचालन गर्नुपर्ने दायित्व तोकेको छ (धारा ६९-७५, युगाण्डाको संविधान) । **रूवाण्डा**को संविधानले राजनीतिक संगठनले लोकतान्त्रिक सिद्धान्तलाई पालना गरी राष्ट्रिय एकता, प्रादेशिक अखण्डता र राष्ट्रको सुरक्षा कायम राख्नेगरी दलहरूले आफ्ना क्रियाकलाप संचालन गर्न स्वतन्त्र हुने, राजनीतिक संगठनहरू साम्प्रदायिक, धार्मिक वा लैंगिक जस्ता आधारमा गठित हुन नसक्ने जस्ता व्यवस्था गरेको छ (धारा ५२-५९, गणतन्त्र रूवाण्डाको संविधान) । **जर्मनी**को संविधानले राजनीतिक दलहरूले जनताको राजनीतिक इच्छालाई अभिव्यक्त गर्नुपर्ने, राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक संगठनमा लोकतान्त्रिक सिद्धान्तलाई अंगिकार गरेको हुनुपर्ने, दलहरूको वित्तिय कोषको स्रोत र लेखा सार्वजनिक गर्नुपर्ने, लोकतन्त्रका आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई क्षीण गर्ने उद्देश्यले स्थापित भएका राजनीतिक दलहरू असंवैधानिक हुने, असंवैधानिकताको परीक्षण संवैधानिक अदालतले गर्ने भन्ने जस्ता व्यवस्था गरेको छ (धारा २१, संघीय गणतन्त्र जर्मनीको संविधान) ।

विश्वका विभिन्न मुलुकका राजनीतिक दलसम्बन्धी संविधानमा गरिएको व्यवस्थाले राजनीतिकदल राष्ट्र, जनता र लोकतन्त्रप्रति प्रतिवद्ध हुनुपर्ने अन्यथा त्यस्तो दल अवैधानिक हुने सिद्धान्त देखिन्छ । आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्यमा राजनीतिक दलहरूले राजनीतिक प्रक्रियालाई स्थायित्व र संगठित गर्ने, सरकार र जनताको बीच मध्यस्थता गर्ने, जनतालाई राजनीतिक शिक्षा प्रदान गर्ने, समाजमा लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताहरू स्थापित गर्नेजस्ता कार्यहरू गर्ने प्रयोजनको निम्ति दलीय प्रणाली आवश्यक मानिन्छ । आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाले प्रतिस्पर्धी बहुदलीयतालाई आत्मसात गरेको देखिन्छ । राजनीतिक दलहरू लोकतन्त्रको संस्थागत विकासका निम्ति अपरिहार्य मानिए पनि उनीहरूको आचरण र क्रियाकलाप राष्ट्रिय हित, लोकतान्त्रिक सिद्धान्तअनुरूप संचालन गर्न संविधान र ऐन कानुनले निश्चित व्यवस्थाहरू गरेको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा विभिन्न मुलुकको तत्सम्बन्धी व्यवस्थाहरू अध्ययन गर्दा जर्मनीको संविधानले राजनीतिक दलका सम्बन्धमा निश्चित सिद्धान्तहरू संविधानमै उल्लेख गरी सोअनुरूप दलहरूले आफ्ना गतिविधि संचालन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

जर्मनीले राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, १९६७ जारी गरी राजनीतिक दलहरू राज्यका निकायहरू नभए पनि लोकतान्त्रिक सरकारका महत्वपूर्ण आन्तरिक भाग भएकाले राजनीतिक दलहरूले संविधानको सर्वोच्चता र लोकतान्त्रिक मान्यतालाई अङ्गिकार गरी सार्वजनिक जीवनमा जनताका चाहना र इच्छा निर्माण गर्ने, अभिव्यक्त गर्ने माध्यमको रूपमा संगठित भई सोहीअनुरूप क्रियाशील हुनुपर्ने, सार्वजनिक जीवनमा जनताको राजनीतिक इच्छा निर्माण र अभिव्यक्त गर्ने सन्दर्भमा दलहरूले जनतामा राजनीतिक शिक्षाको प्रचार, जनमत निर्माण, सार्वजनिक जवाफदेहिताका निम्ति प्रशिक्षण, निर्वाचनमा सहभागिता, विधायिका र सरकारमा शक्तिको अभ्यास र त्यसप्रतिको प्रभाव बनाइराख्ने, सार्वजनिक अधिकारी र जनताको बीचको सम्बन्धलाई निरन्तर सुनिश्चित गरिराख्ने जस्ता क्रियाकलापमा दलहरू केन्द्रित हुनुपर्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको देखिन्छ । जर्मनीको दलसम्बन्धी कानूनले दलहरूले आफ्नो विधान र राजनीतिक घोषणामार्फत् आफ्ना उद्देश्य, नीति, कार्यक्रम परिभाषित गर्नुपर्ने, आफ्नो वित्तिय कोषको प्रयोग राष्ट्रको कानूनान्तर्गतको जिम्मेवारी र दायित्व पूरा गर्ने सन्दर्भमा प्रयोग गरेको हुनुपर्ने, राजनीतिक दलले कानुनी हैसियत प्राप्त गर्न कानूनबमोजिमको औपचारिकता पूरा गरी दर्ता भएको हुनुपर्ने, दलको आफ्नो लिखित विधान र कार्यक्रम हुनुपर्ने, विधानमा मूलतः दलको नाम, दलको क्रियाकलाप, सदस्यता लिने प्रक्रिया, सदस्यको काम, कर्तव्य र अधिकार, दलीय अनुशासन उल्लंघनमा कारवाहीको व्यवस्था, दलको आन्तरिक सांगठनिक स्वरूप र संरचना, कार्यसमितिको गठन र अधिकार, आर्थिक स्रोत र परिचालन प्रक्रियाजस्ता व्यवस्था गरेको हुनुपर्दछ । विधानको व्याख्या गर्न र दलभित्रको आन्तरिक विवाद समाधान गर्न दल मध्यस्थताको गठन दलको आन्तरिक निर्वाचनबाट हुने, त्यस्तो मध्यस्थतामा बस्ने व्यक्ति कार्यसमितिको सदस्य हुन नहुने, व्यवस्थापिकाको निर्वाचनमा दलीय उम्मेदवारको चयन गर्दा गोप्य मतदानको प्रक्रियाबाट हुने, दलले आफ्नो आय-व्ययको विवरण लेखा परीक्षकको प्रतिवेदनसहित प्रत्येक वर्ष व्यवस्थापिका (बुन्डेसट्याग) को अध्यक्षसमक्ष पेश गर्नुपर्ने जस्ता व्यवस्थाहरू रहेका छन् ।

ग. राजनीतिक दललाई राज्यबाट आर्थिक सहयोग दिने व्यवस्था

दलीय क्रियाकलापलाई स्वच्छ बनाउन राज्यद्वारा दलहरूलाई आर्थिक सहयोग दिने व्यवस्थालाई समेत विभिन्न मुलुकहरूले अपनाएको देखिन्छ । जर्मनीमा सन् १९५९ देखि राजनीतिक शिक्षाको प्रवर्द्धनका लागि व्यवस्थापिकामा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दललाई संघीय बजेटबाट आर्थिक सहयोग दिने व्यवस्था गरिएकोमा सन् १९६६ को संवैधानिक अदालतले गरेको व्याख्याका आधारमा निर्वाचनको समयमा स्वच्छ प्रचारप्रसारका निम्ति सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले व्यवस्थापिकाको निर्वाचनमा एक प्रतिशत मत प्राप्त गरेको दलले निश्चित रकम राज्यबाट प्राप्त गर्ने गरी १९६७ मा कानुनी व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

राजनीतिक दलहरूलाई राज्यबाट आर्थिक सहयोग दिने सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्थाहरू विभिन्न मुलुकमा देखिन्छन् । न्यूजिल्याण्डमा संसद्मा प्राप्त गरेको सदस्य संख्याको अनुपातमा राजनीतिक दलले संसद्को काम कारवाही गर्दा राज्यकोषबाट खर्चहरू पाउने व्यवस्था छ । यस्तो खर्च नेताको कार्यालयको खर्च, अनुसन्धान, प्रेस सम्पर्क, सांसद सदस्यसँगको समन्वयसँग सम्बन्धित कामको लागि आवश्यक खर्च दिइने व्यवस्था छ । स्वीडेनमा राजनीतिक दललाई राज्य तहबाट आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने सम्बन्धी १९७२ को ऐनले राष्ट्रिय व्यवस्थापिका (रिक्सड्याग) को चुनावमा ४ प्रतिशत मत प्राप्त गरेको राजनीतिक दलले पूर्ण आर्थिक सहयोग पाउने व्यवस्था देखिन्छ । इटालीमा १९७४ को कानून जसलाई सन् १९९३ मा परिमार्जन गरी निश्चित रकम राजनीतिक दललाई उपलब्ध गराउने र त्यस्तो खर्चहरू पारदर्शी बनाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । इटालीमा राजनीतिक दलहरूलाई राज्यबाट दिने गरेको आर्थिक सहयोगको सम्बन्धमा जनताको तर्फबाट विरोधहरू भइरहेको अवस्था देखिन्छ । बेलायतमा राजनीतिक दललाई राज्य तहबाट निर्वाचन प्रचारप्रसार लागि सोभै आर्थिक सहयोग गर्ने व्यवस्था छैन । केवल विपक्षी दललाई संसदीय कामका लागि राज्यकोषबाट खर्च व्यहोरिने व्यवस्था छ । यस्तो खर्च प्रतिपक्ष दलको नेताको कार्यालयको खर्च, तलब भत्ता, भ्रमण खर्च र संसदीय कामकारवाहीसँग सम्बन्धित खर्च पर्दछन् । कोस्टारिका, डेनमार्क, इक्वेडर, इजरायल, नेदरलैण्ड, नर्वे, पोर्चुगल, स्पेन, स्वीडेन, टर्की आदि देशहरूमा निर्वाचनको समयमा

राजनीतिक दलहरूलाई राज्यबाट चुनावी खर्च र रेडियो र टेलिभिजनबाट प्रसारणको सुविधा दिने व्यवस्था छ ।

सन् १९९६ मा संविधान सभाबाट जारी भएको दक्षिण अफ्रिकाको संविधानले दक्षिण अफ्रिकालाई बहुदलीय लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको सुनिश्चितताका लागि बहुदलीयता संविधानको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा आत्मसात गरेको छ । संविधानको धारा २३६ ले बहुदलीय लोकतन्त्रको विकासका लागि राष्ट्रिय कानूनद्वारा राजनीतिक दललाई राष्ट्रिय, प्रान्तिय निर्वाचनमा सहभागिताका निम्ति समन्वयिक र समानुपातिकताका आधारमा आर्थिक सहयोग राज्यद्वारा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिने भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको छ । यस व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न विधायिकाले सन् १९९८ मा व्यवस्थापिकामा प्रतिनिधित्वको गर्ने दलहरूलाई सरकारले आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने ऐन जारी गरी सो ऐनले जनताको राजनीतिक इच्छाको विकास र राजनीतिक दलको सक्रियता एवं प्रभावमा जनमतको निर्माण गरी राजनीतिक दलको क्रियाकलापद्वारा निर्वाचन प्रक्रियालाई स्वतन्त्र र स्वच्छ बनाउन मद्दत पुर्याउने उद्देश्यले सरकारी कोषबाट आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो आर्थिक सहयोग समन्वयिक र समानुपातिकरूपमा निर्वाचन आयोगले वितरण र व्यवस्थापन गर्ने गर्दछ ।

घ. राजनीतिक दलको संस्थागतकरण र दल दर्ता सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

राजनीतिक दलहरू समाज र राज्य व्यवस्था दुवैमा अन्तरनिहित हुने भई दोहोरो पहिचान बनाएका हुन्छन् । राज्यमा मात्र अन्तरनिहित भएमा उनीहरूको सामाजिक अलगाव बढ्दछ र समाजमा मात्र रहेमा आफ्ना नीतिहरू लागू गर्न सक्तैनन् । अतः राष्ट्र निर्माण र राज्यको आधुनिकीकरणको सन्दर्भमा जनतालाई नागरिकमा रूपान्तरण गर्न, वैकल्पिक नीतिहरू प्रस्तुत गर्न, जनमतको निर्माण र सामाजिक परिचालनमा राजनीतिक दलहरूको भूमिका अपरिहार्य हुन्छ । यसका लागि राजनीतिक दलहरूको संस्थागतकरण हुनपर्दछ । प्रसिद्ध अमेरिकी राजनीतिशास्त्री स्यामुअल पि.हन्टिङटनले राजनीतिक संस्थागतकरणका लागि चारतत्वमा जोड दिएका छन् । ती हुन् - बदलिदो समाजप्रति अनुकूलता (*adaptability*), समाजका विभिन्न पक्षलाई एकिकरण गर्न सक्ने जटिलता (*complexity*), विभिन्न संगठनात्मक तहमा बसेका दलका कार्यकर्ता बीच एकता (*unity*) र समाजको प्रभावशाली वर्गबाट स्वायत्तता (*autonomy*) । दलहरूको राजनीतिक स्थायित्वका लागि उनीहरूको संरचना र कार्य कानूनअनुसार हुनुपर्ने, राजनीतिक आचरणमा स्थिरता, लोकतान्त्रिक प्रकृयाद्वारा नेतृत्व निर्माण र हस्तान्तरण तथा सामाजिक न्यायका लागि सशक्त कार्यक्रमहरू आवश्यक हुन्छ । राजनीतिक स्थिरता भएमा व्यक्तिमुखी नेतृत्वको न्यूनिकरण र सामाजिक परिवर्तन स्थिर हुन्छ ।

राजनीतिक दललाई संस्थागतकरण गर्न कानुनी हैसियत प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ । कानुनी हैसियत प्राप्त गर्न दल दर्ता गर्नुपर्ने सिद्धान्तहरू रहेका देखिन्छन् । राजनीतिक दल दर्तासम्बन्धी विभिन्न मुलुकमा विभिन्न कानुनी व्यवस्था रहे भएको देखिन्छ । भेनेजुएला, मलेसिया, मेक्सिको, फिलिपिन्स, थाइल्याण्ड, अस्ट्रेलियाजस्ता कतिपय मुलुकहरूमा राजनीतिक दल दर्ताको निम्ति आवेदन गर्दा निश्चित मतदाताको सहमति भएको प्रमाणसमेत पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था देखिन्छ । जर्मनी, बेलायत, न्यूजिल्याण्डजस्ता मुलुकहरूमा निर्वाचनमा भाग लिने प्रयोजनका निम्ति दलहरू दर्ता गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ । यसरी राजनीतिक दल दर्ता गर्नुपर्दा दलको नाम, विधान, नेतृत्व र दलसम्बन्धी अन्य विवरण पेश गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था देखिन्छ । बेलायतमा राजनीतिक दल दर्तासम्बन्धी ऐन, १९९८ ले जसरी कम्पनी ऐन १९८५ बमोजिम कम्पनी दर्ता गर्ने कर्तव्य तोकेको रजिष्ट्रार वा अधिकारी छ उसैले दल दर्ता प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको छ । दल दर्ताका लागि निवेदन दिँदा तोकिएको शर्त पूरा गरेको हुनुपर्ने, निर्वाचन भाग लिने उद्देश्य हुनुपर्ने जस्ता व्यवस्थाहरू देखिन्छन् ।

जर्मनी, तान्जानिया लगायत कतिपय मुलुकहरूमा राजनीतिक दलसम्बन्धी व्यवस्था संविधानमै गरिएको र राजनीतिक दललाई व्यवस्थित र लोकतान्त्रिक मान्यताअनुरूप संचालन गर्न राजनीतिक दलसँग सम्बन्धित विशेष ऐनको तर्जुमा भएको देखिन्छ । बेलायतमा राजनीतिक दल, निर्वाचन र जनमत संग्रह ऐन, २००० जो सामान्य कानून हो, त्यस कानूनद्वारा दल संचालनका सिद्धान्तहरू व्यवस्थित गरिएको छ ।

न्यूजिल्याण्डमा पनि दल संचालनसम्बन्धी अलग ऐन नभई निर्वाचन कानूनद्वारा नै दल दर्ता र आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्न सम्बन्धी व्यवस्था देखिन्छ । जर्मनीमा लोकतान्त्रिक मूल्य, मान्यताको प्रतिकूलका राजनीतिक दलहरूलाई अवैध घोषणा गरिने व्यवस्था छ । यस्तो व्यवस्था इटालीमा पनि देखिन्छ । बेलायत, न्यूजिल्याण्डजस्ता मुलुकहरूमा सार्वजनिक शान्ति बिथोल्ने वा आतंकवादलाई बढवा दिने दलहरूलाई प्रतिबन्ध लगाउने व्यवस्था देखिन्छ । इटालीको संविधानले बहुदलीयतालाई आत्मसात गरी पूर्व फासिष्ट पार्टी पुनर्जिवित हुन नदिने गरी रोक लगाउन पुग्यो । सिंगापुरमा राष्ट्रिय हितविपरीत काम गर्ने दलहरू विघटन गरिने व्यवस्था देखिन्छ । बेलायत, सिंगापुर लगायत कतिपय मुलुकहरूमा विदेशीले दिएको आर्थिक सहयोग दलले लिन नहुने कुरा उल्लेख भएको देखिन्छ ।

नेपालमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले बहुदलीयतालाई संविधानको आधारभूत संरचना मानेकोले प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा निश्चित मत (३ प्रतिशत) प्राप्त गर्न नसकेको राजनीतिक दलसमेत अस्तित्वमा रही क्रियाकलाप गर्न पाउने सिद्धान्तलाई विकास गरिएको थियो (रि.नं. १९८१।२०४८, *प्रसान्त महर्जन विरुद्ध निर्वाचन आयोग*) । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले राजनैतिक संगठन वा दललाई प्रतिबन्ध लगाउने गरी जारी भएको कुनै कानून वा गरिएको कुनै व्यवस्था वा निर्णय संविधानको प्रतिकूल मानी अमान्य हुने, राजनीतिक संगठन वा दल वा एकै किसिमको राजनीतिक विचारधारा भएका व्यक्तिहरूले मात्र निर्वाचन वा देशको राजनैतिक प्रणालीमा भाग लिन वा सम्मिलित हुन पाउने जारी भएको कानून वा गरिएको कुनै व्यवस्था वा निर्णय संविधानको प्रतिकूल भई अमान्य हुने व्यवस्था गरी एकदलीय पद्धति कायम हुन नदिने, धर्म, सम्प्रदाय, जात, जाति वा क्षेत्रीयताको आधारमा गठित राजनीतिक संगठन वा दललाई राजनीतिक संगठन वा दलको रूपमा मान्यता नदिइने र कुनै राजनीतिक संगठन वा दलको सदस्य प्राप्त गर्न केवल धर्म, जात, जाति, भाषा वा लिंगको आधारमा नेपाली नागरिकउपर भेदभावपूर्ण बन्देज लगाइएको वा कुनै राजनीतिक संगठन वा दलको नाम, उद्देश्य, चिह्न वा झण्डा, धार्मिक, साम्प्रदायिक वा देशलाई विखण्डित गर्ने प्रकृतिको रहे भएमा त्यस्तो संगठन वा दल दर्ता हुन नसक्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको थियो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि यिनै सिद्धान्तहरूलाई निरन्तरता दिएको देखिन्छ ।

ड. दलीय आचरणका सवैधानिक सीमाहरू

आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा राजनीतिक दलहरूको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । प्रतिस्पर्धी बहुदलीयता नै लोकतन्त्रको आधारभूत मान्यता बनेको छ । राजनीतिक दलहरू खोल्ने अधिकार मौलिक हकको रूपमा राज्यद्वारा संरक्षित हुनपर्ने मानवअधिकारका आधारभूत मान्यता रहेको छ । आधुनिक राज्य निर्माण, मुलुकमा दीगो शान्ति र लोकतन्त्रको सुदृढिकरणमा राजनीतिक दलको महत्वपूर्ण स्थान रहने भएपनि यसको सफलता राजनीतिक दलहरूको क्रियाकलाप र आचरणमा निर्भर गर्दछ । लोकतन्त्रलाई जीवन्त बनाउन दलीय आचरण र क्रियाकलाप स्वस्थ हुनुपर्दछ । दलीय आचरण र क्रियाकलाप स्वस्थ र प्रतिस्पर्धी बनाउन देहायका विषयहरूमा दलीय आचरणका कानुनी सीमाहरू निर्धारण हुनु आवश्यक मानिन्छ :

- **दलले पालन गर्नुपर्ने शर्तहरूमा** - प्रत्येक राजनीतिक दलको चरित्र राष्ट्रिय हुनुपर्ने, कुनैपनि राजनीतिक दलको सदस्यता लिइ, जातजाति, भाषाभाषी, धर्म, क्षेत्रीयता वा अन्य विभाजन हुने किसिमको हुनु नहुने, दलको आन्तरिक संगठन लोकतान्त्रिक सिद्धान्तअनुरूप हुनुपर्ने, समावेशी मान्यताका आधारमा दलको कार्यसमितिहरूमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था हुनुपर्ने, राजनीतिक दलका पदाधिकारी र सदस्यहरूको चयनका लागि आवधिक निर्वाचनको व्यवस्था हुनुपर्ने, दलको आयस्रोतको कोष र त्यसको प्रयोग पारदर्शी र खुला हुनेगरी कानूनद्वारा व्यवस्थित हुनुपर्ने, दलको आय र खर्चको लेखापरीक्षण प्रत्येक वर्ष गरी सोको विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने, दलले आफ्नो कोष, रकम र सम्पत्ति विदेशमा राख्न नपाउने व्यवस्था हुनुपर्ने, कुनैपनि व्यक्तिलाई खास कुनै दलको सदस्य हुन बाध्य गर्न नपाइने व्यवस्था हुनुपर्ने, कुनैपनि दलले भौतिक बल वा करकापको माध्यम र प्रदर्शनद्वारा

राजनीतिक उद्देश्य प्राप्त गर्ने किसिमले संगठित हुन नपाइने व्यवस्था हुनुपर्ने, दलको स्वतन्त्रता र क्रियाकलाप संविधान र कानुनी शासनको मान्यता अनुरूप भएको हुनुपर्ने ।

- **दलमाथिको नियन्त्रणका शर्तहरूमा** - राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता, क्षेत्रीय अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा र राष्ट्रिय हितविपरीत संगठित हुने वा कार्य गर्ने, राष्ट्रिय एकता र सामाजिक सद्भावलाई खलल पार्ने, लोकतान्त्रिक मान्यता र सिद्धान्त प्रतिकूलको आचरण गर्ने, लिङ्ग, जातजाति, धर्म, सम्प्रदाय वा अन्य कुनै किसिमको सामाजिक विभाजन हुने किसिमले संगठित हुने, प्रतिस्पर्धी बहुदलीय प्रणालीलाई क्षीण वा खण्डित गर्ने किसिमको राजनीतिक दलको क्रियाकलापलाई नियन्त्रित गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- **दलको कानुनी अनुशासन कायम राख्न आवश्यक पर्ने शर्तहरूमा** - राजनीतिक दल वा संगठनको क्रियाकलापहरू स्वच्छ किसिमले संवैधानिक मूल्य मान्यतामा आधारित भई काम गर्नुपर्नेमा त्यसको प्रतिकूल हुने गरी काम कारबाही गरेको अवस्थामा त्यस्तो राजनीतिक दललाई कसुरको गाम्भीर्यताका आधारमा चेतावनी, गतिविधिमाथि रोक, निलम्बन, जरिवाना, विघटनजस्ता सजाय गर्न सक्ने गरी कानूनद्वारा व्यवस्था हुनु पर्ने, निर्वाचन आयोगले संविधान र कानूनबमोजिम दलहरूको गतिविधि र क्रियाकलापको अनुगमन गर्ने र राजनीतिक दलहरूको क्रियाकलापको अन्तिम संवैधानिक परीक्षण संवैधानिक अदालत जस्ता निकायले गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने ।

निष्कर्ष

प्रतिस्पर्धी बहुदलियता लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको आधारभूत चरित्र हो । राज्यलाई गतिशीलता प्रदान गर्न राजनीतिक दल अपरिहार्य छ । राजनीतिक दलहरूले राज्यका सह-संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्दै सत्ता र नीतिको कार्यान्वयनमा प्रतिस्पर्धा गर्दछन् । राजनीतिक स्थायित्व दलको क्रियाकलापमा निर्भर रहने हुँदा यसको सामाजिक आधार बलियो बनाउन दलहरूको आन्तरिक संगठनको लोकतन्त्रीकरण र राज्यको लोकतन्त्रीकरणबाट समाज र राज्यको सम्बन्ध बलियो भई सुशासनका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सजिलो हुन्छ । नयाँ सामाजिक शक्तिहरूलाई समावेश गरिरहेमा दलहरू गतिशील हुन सक्छन् । स्थायी र दीगो रूपमा शान्ति प्रकृत्यालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन दलहरूले राजनीतिक नैतिकताको जगमा टेकी विश्वासको वातावरण निर्माण गर्नुपर्दछ । सकारात्मक विचार, निष्ठा र विश्वासको राजनीति नै दीगो हुन्छ भन्ने कुरालाई राजनीतिक दलहरूले हेक्का राख्नुपर्दछ । राजनीतिक समस्याको समाधान विवेकशील तर्कमा आधारित गर्न सकेमा नै राज्यको वैधानिकता कमजोर हुनबाट बचाउन सकिन्छ ।

नेपालमा आधुनिक राज्य निर्माण गर्न दीगो शान्ति र संविधान निर्माणका लागि संक्रमणकालको व्यवस्थापनका निम्ति दलहरूका बीचमा सहमतिय संस्कृति, सहकार्य र समझदारीको यात्रा आवश्यक छ । राजनीतिक सुझबुझ र समझदारी बन्न नसक्दा शान्ति विथोलिन्छ । संविधान निर्माण गर्न तोकिएको म्याद गुज्नेको छ । दुई तिहाई बहुमत नभएसम्म संविधानसभाबाट संविधान बन्नसक्ने स्थिति वर्तमान संरचनाबाट नदेखिँदा दलीय सहमति बन्नै पर्दछ । संविधान बनाउने नागरिकको सार्वभौम अधिकार हो । नागरिकले यो अधिकार सामान्यतया आफ्ना प्रतिनिधि वारिश मार्फत प्रयोग गर्दछन्, कतिपय अवस्थामा नागरिकले प्रत्यक्ष जनमत संग्रहको माध्यमबाट समेत निर्णय गर्दछन् । प्रतिनिधि वारिशको संविधान बनाउने अधिकार नागरिकबाट प्राप्त गरेको प्रत्यायोजित अधिकार मात्र हो । लोकतन्त्रमा अधिकारको श्रोत जनता हुनेभएकाले प्रतिनिधि वारिशले काम गर्न सकेनन् भने नागरिकले अर्को प्रतिनिधि वारिश बदल्छन् । त्यस्तो प्रतिनिधि वारिश बदल्न पाउने नागरिकको अधिकारलाई लोकतन्त्रमा सुरक्षित गरिएको हुन्छ । संविधानसभाको प्रत्यक्ष जनादेश जेठ १४, २०६७ बाट सकिएकै हो । स्वच्छ जनादेशमा जाने बाहेकको सहमतिमा म्याद थपको विकल्पको खोजी संविधान संशोधनको त्यान्द्रोबाट संविधानसभालाई संजिवनी दिनु मात्र हो । संविधान बनाउने जनादेशको प्रत्यक्ष र सोभो बाटो समाप्त भएकोले घुमाउरो बाटोबाट राजनीतिक विकास खोज्ने काम मात्र भएको हो ।

संविधानका अन्तरविषयबस्तुमा सहमतिको खाका नबनेसम्म जतिसुकै म्याद थप गर्नुको पनि कुनै तुक रहँदैन । तोकिएको समयमा संविधान नबन्नुले दलीय नेतृत्वहरू संविधान निर्माणमा असफल भएकै हुन् भन्ने देखिएको छ । विषयबस्तु महत्वकाक्षी रूपमा प्रस्तुत गरेको भएपनि त्यसलाई व्यवस्थापन गर्ने कुशलता र क्षमता राजनीतिक दलहरूले देखाउन नसकेकै हो । विगत दुईवर्षको अवधिमा संविधान निर्माणको कार्यले राष्ट्रिय प्राथमिकता पाउनु भन्दा “सत्ता स्वार्थ” केन्द्रीत राजनीतिले संवैधानिक विषयबस्तुको निरूपण गर्नसकेन । दीगो शान्ति र संविधान निर्माण राजनीतिको रटाई भएपनि दलीय क्रियाकलाप र व्यवहार त्यस अनुरूप हुन सकेन । जनआन्दोलनका उपलब्धीहरूलाई समय मै नयाँ संविधान मार्फत संग्रहित गर्न चुक्नुका सम्बन्धमा राजनीतिक दलहरूले तत्सम्बन्धमा जनता समक्ष गल्ती स्वीकार गर्नु नै पर्दछ । संविधान निर्माण कुन राजनीतिक दर्शन र चिन्तनमा आधारित गर्ने भन्ने कुराको राजनीतिक गन्तव्य र मार्ग स्पष्ट नगरेसम्म संविधान बन्नसक्तैन । विश्वका विभिन्न मुलुकहरूको संविधान निर्माणका अनुभवहरूलाई मनन् गरी त्यसका आधारमा अगाडि बढ्न सकेमा मात्र संविधान निर्माणको कार्य सहज हुन सक्तछ । दलहरूको आचरण र क्रियाकलाप जे जस्तो रहेपनि अब त्यसमा सुधार गरी बढ्नु बाहेक अर्को विकल्प छैन । संविधान निर्माणको कार्य राजनीतिक कार्य भएकाले जनआन्दोलनका परिवर्तनकारी बाहक शक्तिहरूका बीच संविधान निर्माणको गन्तव्य निर्धारणका सम्बन्धमा स्पष्ट दिशा कोरिनु पर्दछ । मुलुकको अग्रगमनका निम्ति आवश्यक पर्ने राजनीतिक चिन्तन र तत्सम्बन्धि गन्तव्य स्पष्ट गरी सहमतिको खाका अब पनि बनाउन नसकेमा संविधान बन्ने कुराको कुनै सुनिश्चितता हुन सक्तैन । यसका लागि राजनीतिक दलहरूले विगतका सम्भौता र विस्तृत शान्ति सम्भौतामा टेकी राजनीतिक सहमति, सहकार्य र समझदारीका आधारमा संविधान निर्माणमा केन्द्रीत हुनु नै अहिलेको मुख्य आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सूची

- Agnés Hurwitz & Reyko Huang(Ed), Civil War and the Rule of Law, New Delhi: Viva Books,2009.*
- Ann L Griffiths (Ed), Handbook of Federal Countries, Montreal: McGill– Queen's University press, 2005.*
- Charles Tilly, Why ?, Princeton Univerxity Press, 2006*
- Charles T. Call (Ed.), Building States to Build Peace, Viva Books Pvt. Ltd., 2009*
- Francis Fukuyama, State-Building, London: Profile Books, 2004.*
- Gregor Mclennan, David Held and Stuart Hall, The Idea of the ModernState. Philadelphia: Open University Press, 1993.*
- HO-Won Jeong, Peace Building in Post Conflict Societies: Strategy & Process, Viva Books Ltd., 2006*
- Rajni Kothari, Rethinking Democracy, London : Zed Books, 2007.*
- Samuel P Huntington, Political Order in Changing Societies, Bombay : VFS, 1968*
- Thomas Meyer and Nicole Breyer, The Future of Social Democracy, Bonn: Friedrich Ebert Stiftung, 2007.*
-

Enabling State Capacity to Address Governance Challenges in Nepal

Dev Raj Dahal²

Introduction

Modern state³ is a constitutional state. It is based on legitimate monopoly on power, taxation, loyalty of citizens and international recognition. It unites the general will of all citizens into a sovereign power to abolish the state of nature and minimizes the risk of eternal fear and anarchy in society fomented by irrational human nature, nature of state and the state of anarchy that characterizes the international system. The fear of violence, overpopulation and scarcity of land, food, water and fuel still feed the source of conflict and threaten the lives of poor in many societies lacking well-functioning public institutions. Only an effective state has the ability to implement all the rights of citizens and prosper in today's high-tech, high-speed and increasingly globalized world. The deliberative politics of Constituent Assembly has politicized citizens about their rights, exposed them to law making process, changed power equation of society and created a new public sphere linked to cosmopolitan laws of human rights, social justice and peace. Nepalese politics has, however, missed the **golden mean**—between freedom and order, rights and duties, politics and law, aspiration and organization and society and state and, therefore, domination of particular interest has undermined the cohesive public interest of governance.

Modern nation-state is the "product of four closely interconnected processes of institutional closure, such as a **political one** (democracy tied to national self-determination), a **legal one** (citizenship tied to nationality), a **military one** (universal conscription tied to national citizenship) and a **social one** (the institutions of the welfare state linked to the control of the immigration of foreigners)" (Wimmer, 2002:9). It is also based on human rights, public international law, enlarged communication, trade and technology, migration, etc. The cosmopolitan requirements have increased the state's opening to external environment, commitment to human security and the transformation of ethno-based nation into demo-based constitutional state with the ability to complement governance effectiveness including its role in the balance of regional and global geopolitical interests. In this context, constitutional state is expected to lower the transaction costs.

Nepal's international image of a **weak and fragile state**, one that does not have effective and accountable public authority to manage many of its pressing problems without outside support, poignantly mirrors the deficiency of many *state bearing institutions* including State Affairs Committee of Parliament. Since many years Nepal's governments of various hues seemed more survival-oriented than pro-active. As a result, the cabinet instead of becoming a coordinated mechanism of collective national action reflects an arena of vicious conflict of partisan interests. Coordination problem along governance goals has become the main institutional weakness for the ministries, secretaries and department heads. Patterns of policy negotiation among key political leaders take place outside the parliament which basically represents a grand coalition of some super individuals and groups. The parliament is, therefore, cut off from the real life aspirations of citizens and connected with interest groups of society. The learning capabilities of political parties to new ideas, technology and leadership emerging from local governance institutions are very weak though they are resolving petty disputes, enforcing contracts and governing social relations within villages.

The building of post-conflict stable state in Nepal, however, entails it to balance the tension between the institutional closure and institutional opening and seek safe **national adaptation** in the national and international society. The constitutional state has also to maintain **autonomy** from dominant interest groups of society, uphold **sufficient capacity** to mobilize tax and human resources, maximize the standards of human rights, democracy and rule of law, **embed** in ecology and the general interest of all citizens and muster

---

² Dahal is Head, FES, Nepal Office.

³ The state is "constituted both in the guise of an apparatus and in the guise of an agent, by the set of legislative, executive and judicial power rights which put some individuals, the agents of the state in position of authority over others" (Hamlin and Pettit, 1991:3).

recognition and **legitimacy** of its statehood. The Nepali state, however, is facing several institutional gaps: *vision gap* between the changing *yug dharma* and indigenous statecraft and social division of labor (even democracy and political pluralism have become contested sites); *power gap* between juridical international status and actual political capacity for internal social cohesion and system integration; *development gap* between unequal social classes of society causing structural injustice and conflict; and *legitimacy gap* between the ability of leaders to govern and their capacity to fulfill legitimate aspiration for liberty, property, justice, peace and identity. These gaps continue to undermine the separation of the state and society and the possibility to address distributional struggle of left out sections of society.

The election of Constituent Assembly (CA) has circulated social elites into political power, legitimized federalism, secularism and republicanism and sought to fulfill the mandate of popular movement of April 2006, namely, draft a new constitution by May 28, 2010, secure durable peace and initiate structural reforms (Dahal, 2007:18) to establish gender, ethnic, caste and territorial justice. The movement was steered by a coalition of Seven Party Alliance and CPN (Maoist) and was supported by international community. The post-CA process has, however, shifted Nepal's politics from consensus to competition and conflict and made political transition protracted due to trust deficit. Similarly, *poor educational, economic, technological, organizational and leadership* preconditions to sustain the transition to consolidated democracy can be attributed to this. As a result, many unresolved issues, such as form of governance, federalism, land reforms, adjustment of Maoist combatants, establishment of institutional pillars of peace referred to in the Comprehensive Agreement and power-sharing arrangement have become drivers of conflict. This article explains the leading actors of governance in Nepal, culture of public administration, delivery of public goods, conflict resolution and conclusion.

Steering Governance through Constitutional Design

Governance is the means by which "order is accomplished in relation where potential conflict threatens to undo or upset opportunities to realize mutual gains" (Williamson, 2001: 95). Governance—as a coherent system of norms, rules and institutions—enables national actors to organize information, knowledge and capacities in order to formulate joint policies and achieve constitutional goals. The **goals of governance** are: national security, rule of law, public access to information, citizen participation in civic bodies, delivery of public goods and services and peaceful resolution of conflict. The notion of governance has marked a paradigm shift from state-centric decision making to society-centric regime. Horizontal **macro actors of governance** are—the state, the market, all intermediary actors, institutions, networks and movements constituted as civil society and international community or actors. The **micro vertical actors** are: District Development Committees (DDC), Municipalities and Village Development Committees (VDCs) and similar forms of hierarchically designed sectoral units of various ministries, departments and corporations.

The state is a territorial entity defined by precise population, government and sovereignty. Governance, by contrast, is de-territorialized. It takes into account not only intra-state but also post-state challenges, such as climate change, globalization of economy and technology, migration, international regime and resolution of transnational threats and opportunities. Governance is a coordinated regime and, therefore, its synergy can be captured through proper communication, coordination, coherence, steering, feed back and collective action of its actors under the vision defined by the Constitution and various international regimes of which Nepali state is a member. Similarly, its normative means and ethical values are assessed in terms of its performance, neutrality, transparency, accountability and equity. Good governance enables citizens to have opportunities to secure their basic needs, freedoms and rights through an access to markets, assets, and economic goods and properly regulated civic institutions so that poor and marginalized sections of the society can realize their potential and claim ownership of the political process and its outcome. Are the governance actors in Nepal sufficiently cooperating to achieve their shared goals and deploying the normative and empirical means or are caught in the vicious cycle of disharmony and underdevelopment trap? There is a pause as Nepalese leaders driven often by transactional passion are, caught by the **populist trap** and unable to fix the dysfunctional system through the resolution of authority through compromise and regulate systemic risks.

The Leading Actors of Governance

Since the restoration of multi-party democracy there is a paradigm shift from bureaucracy possessing the state's essence to opening itself to market and civil society, universal spirit of hierarchy and control to equality, flexibility and competition, and faith in authority and confidentiality to democracy, transparency, ownership, participation and subsidiarity. Good governance requires a *new equilibrium* beyond legislative, executive and judiciary where the state's imperative of public order is matched with the market and civil society's aspiration for freedom, autonomy and internationalization. Owing to growing political conflicts in the country and globalization, the governance actors in Nepal face institutional deficiency in providing public order and public good and adapting to technological, sociological and political change. Political crisis in Nepal

has produced a political culture of confrontation and deadlock, weakened the power of public to live in civil coexistence and undermined their freedom, well-being and productive lives. The macro actors of governance are: the state, market, civil society and international community as they are the key stakeholders in policy negotiation but they do not feel equally accountable to policy failure.

The State

The reasons of state provide the foundation of public order. And public order is public good. But, the interest of current establishment in "state restructuring," has left the form and functions of future governance undefined other than vague stipulation of federalism and rectification of historical injustice. The UCPN (Maoist) has declared to demolish this state for a new one while others have territorial, ethnic, linguistic and sectoral vision of constructing new state. Unless Nepali state's legitimate "monopoly on power" is restored it cannot overcome security, democratic and development deficit and shape the "rule-based conception of ethical life." It is highly dependent on foreign aid, recognition and legitimacy. Remittance alone contributes 19 percent to GDP. The autonomy of state has been eroded by the growth of multiplicity of societal actors sharing policy and decision domain. Due to growing incongruence between the state and society, inability to contain social rebellion based on unrealized grievances and provide service delivery in the periphery, donors call Nepal a "fragile state" and have accordingly defined the principles for engagement. Only visionary leaders can minimize the political differences, build consensus among the key actors for national action and strengthen the constitutionalization of society, economy and polity. The civil servants as state bearing institution along with the security, disciplinary, policy making, watchdog and supply delivery institutions have primary responsibility to act as an interface with the society. This helps to build the state from bottom up and increases the legitimacy of central institutions of governance.

The Market

Market is a domain of exchange of public goods and services. It unleashes the forces of competition and innovation. The Nepalese market, however, is spatially fragmented and mostly reacts to the code of price and profit. There are hundreds of pockets of small markets not connected to each other. This condition has defied the national political economy of scale and increased difficulties for the enterprise associations for collective action and create conducive business environment for investment, production, circulation and exchange. Multiplicity of its political economy-- pastoral, peasant, commercial, industrial, service and informational-- requires context-sensitive policies. The planners' earlier belief in the infallible wisdom of market to allocate goods and services and specialization has been shattered as it remained too weak to support the pattern of cooperation across national societies, modernize workforce and strengthen the backward and forwards linkages of the political economy.

The ideology of state minimalism, espoused by neo-liberal political classes of Nepal, limited the power of the state to create security, penetrate society, formulate rules and authority and seek the loyalty of citizens to the polity and the state. They, along with corporate elites and bank defaulters, concentrated in urban areas, preside over a grossly inequitable division of wealth that is both the source of their supremacy, disenfranchisement of the mass of Nepali people and the crisis of public life. How can the market serve as a meeting point for all when these elites are disinterested in social responsibility and prefer to pursue class-blind democratic values? Ethical governance requires a tab on the unrestricted interplay of economic and political actors driven by self-interest and orient them towards democratic ethics of serving public interests. In the absence of social support and political restraint (especially on extortion), market has not been able to balance the forces of supply and demand. The global economic crisis has renewed the vision of public sector in strategic areas including climate change and demand of security by business community, journalists, judges and ordinary public from the Nepali state will likely to change the style of economic analysis of development.

Civil Society

Civil society groups mediate the social cleavages and transform people into citizens. In Nepal, civil societies have been regarded as a rational response to social change, agents of democratization and composition of public power. They are, therefore, endowed with huge responsibilities of promoting social justice without knowing their capacity to foster civic involvement and political participation. The global response to social crisis and de-bureaucratization of development following neo-liberal policies have legitimized civil society's role in public policy and public action. Despite mushrooming growth of civil society, NGOs and voluntary associations, cooperation between the state, the market and civil society in Nepal is marked by general distrust and lack of interest in cooperative action. The societal denationalization by civil society and the market forces has produced a class of cosmopolitan elites who are not obliged by what the notion of citizenship loyalty entails in a democratic political system. This condition has undermined the national ideology of the state and exonerated the market and civil society from constitutional control. Moreover, hyper social activism of civil

society contributed to the erosion of boundary between them and party politics and weakened the ability of leadership to inspire mass followers.

The government is now facing problem in projecting its policy making capacity over the territorial sovereignty, increase the outreach of public administration and seeking to implement peace-building policies through local peace committees. National territory has become too small for the markets and civil society to function and the government and political parties have not developed any integrative political response to this denationalization. Bulk of Nepalese civil groups are, however, are rights-based than duty oriented, group-enclosed, inorganic, columnalized and suffering from the self-ironies of dependency despite their creative role in conflict mediation, public communication, relief works, civic education, public action and policy engagement. Similarly, radicalism of urban civil society has fostered demand-fuelled politics and eroded the authority of state. They are also unevenly distributed like per capita income and, like market and politics, concentrated in urban areas to foster the constituency of business and global market interests. How to transform the utilitarian instinct of majority of civil society into charity-based organization like Paropakar is a major governance challenge. The cases of VDC, Municipality, DDC, forestry and irrigation federations indicate that heterogeneity of Nepalese society is not a problem in collective action if institutional incentives are placed for shared governance.

International Community and Regimes

With the advent of modernity in Nepal, the country has always remained a "consumer of public policy." Over 60 percent of Nepal's development budget comes through foreign aid. International community became legitimate stakeholder of policy regime evident from the negotiation of public policy in Nepal Development Forum. The state fragility has increased international attention in Nepal and policies are coordinated with Security Council, UNMIN, WTO and human rights regime. Donor coordination in bridging governance gap between security and development policy under Paris Declaration on Aid Effectiveness and engaging those actors who support endogenous post-conflict state building measures are the ways to avoid unpredictable policy response. It also helps transform a culture of violence into a culture of peace based on rights, pluralism and recognition of various identities within the framework of national identity and common humanity. Sensible donors have increasingly recognized the need for context-sensitive development approaches and allowed local participation and ownership in policy design. Still, "most part of development practice remains donor-driven and aid-centric" (IDS, 2010: 69).

Culture of Public Administration

The administrative arrangements made by the state "shape administrators' incentives and determine their accountabilities" as well as "influence policy outcomes" (Horn, 1997: 1). The society-centric governance presumes that there are enough competing centers of power and competing groups, enough citizens competing for influence over public policies and the institutions of governance giving scope for participatory democracy. But the hard question is to explore how democratic process itself is situated within certain political relations, social and economic division of labor, civil-military relations and their competition and conflicts. Nepalese bureaucracy cannot be divorced from the reality of inter and intra-party competition and remain isolated from growing public expectation of service responsiveness. There is constant reshuffling of civil servants in every change in government. This has eroded both institutional autonomy and performance.

Nepal cannot afford the luxury of inventing every times making the old unsustainable given its resource constraints. This has posed a problem for civil servants to remain neutral, seek to pursue institutional interests and manage to bring social and collective goods to the citizens. Similarly, this also marks the loss of institutional memory vital for public policy making and indigenization of public policy. Autonomy of public administration from special interest groups of society is possible with highly selective meritocratic recruitment through Public Service Commission, long-term rewards for career improvement, fair penal system and a system of rule of law. The political imperative of social inclusion, affirmative action and political measures, however, poses a challenge for this. Similarly, ***historical crisis in rule of law in Nepal*** has added other woes to this. The instability of constitutional system can be attributed to a spar of several worldviews—conservatism, ethno-territorialism, nationalism, liberalism, socialism and inability of patrimonial leadership to establish a modicum of unified legal order to compress the state of anarchy. Similarly, ***the existence of multiple authority patterns*** in Nepalese leadership and dominance of informal transcript of society, economy and polity over constitutional system indicate that law has not fostered a common identity between the rulers and the ruled.

Public administration is an executive part of the state. The legality of public administration in Nepal springs from the separation and balancing of powers among executive, legislature and judiciary, the justification and application of norms and binding administrative power to the interest of citizens in common. This means its autonomy, integrity, impartiality and honesty in performance are crucial indicators for good

governance. The Constitution obliges the state to protect citizens and leave all other activities to self-regulating market forces except in the cases of poor, Dalits, women, indigenous people and the marginalized requiring social justice, access to opportunities and identity. Bureaucracy coordinates the functions of the state and society and executes the “rules of the game” governing public policies, elections, property rights and contracts.

Representative democracy defines the basic norms of governance where bureaucracy is bounded by general policies, structured by division of labor and hierarchical control and reviewed for rough conformity to some principles and policies of the state, constitution and laws. The administrative power has a statutory basis approved by people’s representatives in a procedure by discussion, consent, public opinion and constitutional legitimacy. The expanding nature of welfare state and increase of social rights in the Interim Constitution 2006 have added more power to bureaucracy in planning, policy making and service provisions and their increasing control over money, infrastructure development, technical expertise and information. The governance reforms thus also required new checks, such as ownership of clients, the use of ombudspersons, hearing of public grievances, citizen charter and citizens’ access to the conduct of public affairs as well as call for the de-politicization of anti-corruption standards.

The road map of governance reforms articulated in Governance Act is a necessary but not a sufficient condition to address the question of national integrity system that plagues the functions of governance. System of political will necessary to carry out reforms in Nepal is complicated by the legacy of paternalism, discretionary authority and a political culture of *chakari* and *affno-manche* thus de-motivating the *esprit de corps* of civil servants and the exercise of legal-rational authority. A number of reasons militate against the accountability of Nepalese bureaucracy. First, due to security and authority vacuum in the field civil servants are finding it difficult to hold their job in high esteem and perform their duties. Second, symptoms of institutional decay have occurred in which public officials subordinate their *dharma* (institutional duty and authority) to partisan and self-interest as punishment and reward system is based on political patronage. Third, there has been an increase in the deficit of their morale and civic responsibility to serve the citizens. And, de-motivation of civil servants in both *karya dachhata* (ability) and *karya chhamata* (capacity) has consequently led to a weakening of cohesive. The deficit of trust between the politicians and civil servants at higher level and government and the governed at the local level mirror the lack of virtuous cycle of state-society ties. Only a public communication grounded on the ability of the state to guarantee citizens’ *right to information*, protected by independent courts and a vibrant civil society makes the abuse of governmental power absolutely intolerable and reduces the distortionary effects of corruption and culture of impunity. Public access to government information empowers citizens to make important choices and to achieve a greater degree of transparent governance.

Delivery of Public Goods

The ongoing high political dynamics has undercut the policy capacity of national state to pursue various phases of human rights needs in Nepal—liberation, entitlements and social opportunities and arrest the deviation from the popular mandate and constitutional vision. Many of rights have become non-actionable and non-justiceable because the state as the only duty bearer lacks sufficient institutional capacity and resources to respond to welfare needs. The contribution of tax to GDP is only 12 percent which is insufficient to subsidize the production and distribution of public goods and services in various topographical zones. Post-conflict justice and reconciliation requires joint development projects, engagement of youth and victims of conflict in peace economy, rehabilitation of displaced and reconstruction of damaged infrastructures so that flow of goods becomes easier. The transformation of political discourse, context, actors, issues and rules has altered “political framework condition” of development requiring multi-channel of goods and service delivery—the state, private sectors, consumer groups, community organization and cooperatives, etc. But, conceptual and operational deficiency in addressing this transformation mirrors the shortfall of governance rationality and constitutional responsibility of leaders to mediate a class and gender-neutral state.

Governance’s ability to muster political will for institutional reforms and achieve targeted programs for poverty alleviation, employment and social inclusion embedded in Tenth Plan, MDGs and PRSP can be realized only if the central functions of the state such as security, order, welfare and rule of law are restored and linked to negotiated conflict transformation. Economic performance is largely determined by the structure of incentives, “public choices” accorded to the stakeholders by the government and the delivery of basic services, such as education, health, social welfare provisions, water and sanitation, communication, technology and ecological resources underlined in Service Delivery Guidelines. Persistence of chronic poverty in Nepal implies the deficiencies of economic policies to support production revolution and foster the social and system integration of Nepalese society. The UN has indicated 3.5 million people of Nepal are facing food

insecurity. This is partly caused by syndicated transport system, monopoly on supply, security constraints and lack of sound supply system.

If poverty alleviation is meant to overcome powerlessness there must be a political will and strategy of the political class and a shift of economy from revenue based to agro-based, symbolic to real economy and ecologically disembodied to that embedded into deep ecology so that negative effect of climate change in the life of Nepalese society can be minimized. A constitutional structure must be created in such a way that right to livelihood is institutionally guaranteed, poverty alleviation becomes a participatory process, a new social contract of the poor with the state is negotiated to uproot the root causes of conflicts in time before they escalate into unmanageable proportion.

Conflict Resolution

Nepali state is besieged by six-cornered conflicts rooted in interest, ideology and identity: between Maoist and non-Maoist parties for power sharing arrangements and different approaches to state-building, democracy, development and peace; social movements of various sections of society demanding distributive justice, power and recognition to their identities; Madhesi parties demanding "one Madhesh, one province" and Tharus' opposition to it; 20 minority groups who are non-represented in the CA demanding voice and visibility; an un-adjustment of Rastriya Prajatantra Party-Nepal to newly-enforced consensus of current establishment on secularism, republicanism and federal state and its plea for referendum on these issues; and 116 non-state armed actors, ethnic armies and militant youth wings of various political parties driven by reactive statelessness and engaged in competitive violent action against the state sovereignty.

Resolution of conflict demands proper study and suitable political response to address the "root causes" of conflict, management of conflict residues, establishment of institutional pillars of peace (Ghimire, 2008) as well as a transformation of the rationalist conception of politics where power is pitted against power for supremacy thus sidetracking the question of social justice, reconciliation and peace. Nepalese political actors must learn from the failure of power-mediation approach of 1950, 1990 and 2006 where social contracts created their own enemies and rendered democratic peace unsustainable. Hierarchical nature of conflicts in Nepal entails multi-track and multi-step conflict transformation strategies based on pluralist consensus. This means peace building measures requires simultaneous strengthening of institutional base of security, order and welfare and expanding the outreach of state in society.

Ordinary citizens, working at the grassroots level, are now coping with various types of conflict and inventing the change process. But, they need full agents of change—information, skills, organizations, networks and resources. To change the structural causes of underdevelopment, the organization of the poor must have critical mass of change agents to reform the governance that does not bring well-being, freedom and identity and articulate a vision for things higher than those offered by today's government, political parties and civil society. Conflict resolution implies governance effectiveness in normalization of situation, reduction of violence in society, structural reforms and implementation of a common development concept articulated in the Comprehensive Peace Agreement.

Conclusion

When Constitution, the only governing plan of the nation, is made a contested site for power struggle and interest groups of society reflect institutional biases of their organizations, the only option left for bureaucracy is to act with public-minded spirit and connect themselves with the values and experiences of common people who are coping with various types of conflicts and struggling to evolve norms based on their needs, aspirations and reciprocity. This is the way to win the confidence of Nepalese citizens and the development partners who believe that Nepal ceased to become a developing country. The new driving forces of social transformation require the Nepalese bureaucracy to a new adaptation and multiple engagements with society. The driving forces are:

- **democratic ideals**—particularly human rights, social equality, inclusion and inter-generational and ecological justice;
- **patterns of political engagement**— especially active political participation, debates and dialogues about salient issues, non-violent protests and social movements to negotiating social contract, foundations for inclusive development, sustained peace building measures and transitional justice;
- **democratization of the nature of state institutions**— particularly improved civil-military relations through right-sizing, professionalization and democratization of security agencies and demilitarization, civilianization and integration of armed groups in productive lives, discursive formation of laws, neutral jurisprudence, bureaucratic reforms to make civil servants more innovative, inner-party democracy, constructive role of civil society in forming rational identity, neutrality of educational, media, disciplinary and service delivery institutions;

- ***inclusion of all the relevant concepts in a new road map*** -- for getting to the final democratic arrangements of new constitution, peace, use of subsidiarity and basic needs fulfillment; and
- ***endogenous post-conflict state building*** measures to avoid unpredictable policy response.

Good governance in Nepal requires the citizens to forge a single national identity, an identity sustained by a democratic partnership among the state, the market, the civil society and citizens. But, without strengthening the state-bearing institutions the outreach of state in society can not be beefed up and the benefits public bureaucracy brings can not be delivered. There is a need to ramp up national integrity system to build the trust of citizens in governance. Resolution of contesting issues, drafting of new constitution and peace building are related to responsive governance. Donor coordination in bridging governance gap between security and development policy under Paris Declaration on Aid Effectiveness and engaging those actors who support of post-conflict peace process is equally essential to address governance challenges. Democratic political culture cultivates the habits of public communication, compromise and collective action, not deadlock causing a crisis of public life and public policy. The culture of constitutionalism is an essential condition of peace which is also a lynchpin of governance effectiveness.

References

Bhatta, Chandra Dev. 2008. *Challenges of State Building in Nepal*, Kathmandu: FES.

Dahal, Dev Raj. 1999. "Political Neutrality of Administration in Nepal," *Journal of Political Science*, Vol. 2, No. 1.

Dahal, Kashi Raj. 2007. *Constituent Assembly: An Introductory Book*, Kathmandu: FES.

Ghimire, Madhav P. 2008. "Nepal: Peace Process and Emerging Order," paper prepared for Consultation with donors, Kathmandu.

Hamlin, Alan and Philip Pettit. 1991. "The Normative Analysis of the State," *The Good Polity: Some Normative Analysis of the State*, Cambridge: Basil Blackwell.

Horn, Murray J. 1997. *The Political Economy of Public Administration: Institutional Choice in the Public Sector*, Cambridge: Cambridge University Press.

Institute of Development Studies (IDS). 2010. *An Upside Down View of Governance*, Sussex: IDS.

Williamson, Oliver E. 2001. "Economic Institutions and Development: A View from the Bottom," eds. Satu Kahkonen and Mancur Olson, *A New Institutional Approach to Economic Development*, New Delhi: Vistar Publications.

Wimmer, Andreas. 2002. *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity*, Cambridge: Cambridge University Press.

परिच्छेद ३

प्रशासकीय अदालतबाट भएका केही फैसलाहरू

प्रशासकीय अदालत

इजलास

श्री काशीराज दाहाल.....अध्यक्ष

श्री चित्रदेव जोशी .....सदस्य
श्री वालानन्द पौडेल.....सदस्य

फैसला

सम्बत् २०६६ सालको पु.वे.नं..... १०

मुद्दा : दुई तलव वृद्धि रोक्का ।

धनुषा जिल्ला सोनिगामा गा.वि.स. वडा नं ६ घर भई हालगुणस्तर तथा नापतौल
क्षेत्रीय कार्यालय नेपालगंजको वरिष्ठ निरीक्षक (रा.प.द्वि.प्रा.) पदमा कार्यरत
राम आधार साह .....१ पुनरावेदक

विरुद्ध

श्री उद्योग मन्त्रालय, सिंहदरवार	१	} विपक्षी प्रत्यर्थी
श्री राज्य मन्त्री, उद्योग मन्त्रालय	१	
श्री अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, टंगाल, काठमाडौं	१	
श्री लोक सेवा आयोग, अनामनगर, काठमाडौं	१	

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ को उपदफा (१) तथा प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम ६ बमोजिम यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र निर्णय यस प्रकार छ :-

गुणस्तर तथा नापतौल कार्यालय विराटनगरका कर्मचारीहरूले घुस लिने दिने गरी सेवाग्राहीलाई सेवा प्रदान नगरेको र मिति २०६४।२।१७ मा सो कार्यालयका कर्मचारीले घुस लिदै गर्दा रंगेहात पत्रको भन्ने विषयमा तत्कालीन कार्यालय प्रमुख तथा उक्त रकम लिने दिने दुवैजनालाई कानूनको रित पुऱ्याई अख्तियारवालावाट विभागीय कारवाही गर्नु भनी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले मिति २०६४।१२।१५ मा गुणस्तर तथा नापतौल विभागलाई लेखेको पत्र ।

गुणस्तर तथा नापतौल क्षेत्रीय कार्यालय विराटनगरमा कार्यालय प्रमुखको रूपमा कार्यरत रहँदा मिति २०६४।२।१७ मा कर्मचारीले घुस लिदै रंगेहात पत्रकोमा उक्त घटनाबारे अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगवाट तत्कालीन कार्यालय प्रमुखलाई विभागीय कारवाही गर्नु भनी निर्णय भएको जानकारी मिति २०६४।१२।१५ को अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको पत्रबाट लेखी आएकोले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ बमोजिम उक्त घटना सम्बन्धमा आफ्नो सफाई भए यथाशिघ्र पठाउनु हुन जानकारी गराईन्छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६५।१।१९मा नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल विभागले यी पुनरावेदक रामआधार साहलाई सफाई पेश गर्न लेखेको पत्र ।

कुनै कर्मचारीलाई कामको जिम्मेवारी दिएपछि निजबाट सेवाग्राहीको काम सहजरूपमा सम्पादन नभएको खण्डमा कार्यालय प्रमुख समक्ष उजुरी गर्ने र प्रमुखले उचित व्यवस्था गर्ने भएवाट अन्य कर्मचारीको आचरण र व्यवहार उपर कार्यालय प्रमुखलाई जिम्मेवार ठहऱ्याउन नसकिने व्यहोरा अनुरोधछ । विगत १० वर्ष देखि नेपाल सरकारको असल, इमान्दार एवं कर्तव्यनिष्ठ कर्मचारी भई कार्यरत रहेको र सहायक निरीक्षकदेखि वरिष्ठ निरीक्षकसम्म भई कार्य गर्दा हालसम्म कसैबाट कुनै पनि प्रकारको गुनासो तथा आक्षेप नआएको कुरा स्मरण गराउन चाहन्छु । हालसम्मको सेवा अवधिमा मैले कुनै पनि प्रकारको सजाय पाएको छैन । उक्त घटनामा मेरो कुनै पनि प्रकारको संलग्नता नभएको हुनाले म माथि कुनैपनि प्रकारको सजाय हुन

नपर्ने व्यहोरा गर्दै कार्यालय प्रमुखको हैसियतले मैले कुनै पनि प्रकारको अनुचित कार्य नगरेको हुनाले म उपर कुनै पनि प्रकारको सजाय नहुन सादर अनुरोध गर्दछु भन्ने समेत व्यहोराको यी पुनरावेदक रामआधार साहले गुणस्तर तथा नापतौल विभागमा मिति २०६५।१।१५ मा पेश गरेको स्पष्टीकरणको पत्र ।

मिति २०६५।१।१९ को पत्रबाट सफाई पेश गर्न जानकारी गराइए अनुसार तपाईंले मिति २०६५।१।१५ मा पेश गर्नुभएको सफाई सन्तोषनक नभएकोले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(क)(२) बमोजिम तलब वृद्धि किन रोक्का नगर्ने ? ७ दिनभित्र स्पष्टीकरण पेश गर्नुहुन मिति २०६५।१।३१ को नेपाल सरकार सचिवस्तरीय निर्णयानुसार जानकारी गराईन्छ भन्ने समेत व्यहोराको निज रामआधार साहलाई पुन : स्पष्टीकरण पेश गर्ने विषयको नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल विभागको मिति २०६५।२।२२ को पत्र ।

मिति ०६५।१।१९ को सफाई पेश गर्ने बारेको पत्रमा मैले सम्पूर्ण वास्तविकताहरू उल्लेखगरी मिति २०६५।१।१५ मा सफाई पेश गरी सकेको, सो पेश गरेको सफाई सन्तोषजनक नभएको भनी त्यस विभागबाट प्रस्ताव गरिएको सजाय उपर मेरो पूर्ण असहमती रहेको कुरा निवेदन गर्दछु । निजामती सेवा ऐन २०४९ को दफा ५९ को (क)(२) बमोजिम कुनैपनि निजामती कर्मचारी उपर सजाय गर्नका लागि उचित र पर्याप्त कारणको अभावमा कुनैपनि निजामती कर्मचारी उपर सजाय नहुने उक्त दफाको मनसाय रहेको छ । विभागद्वारा माग गरिएको सफाई र प्रस्तावित सजायमा समेत मबाट यस कानूनको यस दफा अन्तरगतको कसुर भयो भनी उल्लेख गरिएको छैन । सजायको प्रस्ताव गर्ने अख्तियारवालाको प्रमुख कर्तव्य भनेको कसुर किटान गर्नु पर्ने हुन्छ । कसुर नै किटान नभएको अवस्थामा सजाय गर्नु प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरित रहेको छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ को (क)(२) बमोजिम एक तलब वृद्धि रोक्का गर्नका लागि ऐनको दफा ६० को उपदफा (क) देखि (च) सम्मको कुनै एक अवस्थाको विद्यमानता हुनु आवश्यक हुन्छ । उक्त उपदफा अन्तरगतको कसुर भएको प्रष्टसँग नदेखिएसम्म कर्मचारी उपर सजाय गर्नु कानून विपरित हुने भएको हुनाले म उपर कुनै पनि प्रकारको सजाय हुन नसक्ने प्रष्ट रहेको छ । विराटनगर स्थित क्षेत्रीय कार्यालयमा कार्यालय प्रमुखको हैसियतले कार्यरत रहेको अवस्थामा सेवाग्राहीले सहज र सुलभरूपले सेवा प्राप्त नगरेको भनी वा अन्य कुनै विषयमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६० बमोजिम मेरा विरुद्ध कुनै पनि प्रकारको उजुरी नभएको अवस्थामा मलाई सजाय गर्न मिल्ने अवस्था छैन । जहाँसम्म अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको निर्देशनको प्रश्न छ, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०५९ को दफा ११(१) बमोजिम अनुसन्धानबाट अनुचित कार्य गरेको देखिएमा वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भएमा मात्र विभागीय सजायको लागि प्रस्ताव गर्न सकिने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर उल्लेखित विषयमा अनुचित कार्य गरेको नदेखिएको अवस्थामा कुनैपनि निजामती कर्मचारी उपर सजाय हुन नसक्ने भएको हुनाले म उपर समेत विभागीय सजाय हुन नसक्ने स्पष्ट छ । अतः उल्लेखित आधार कारणहरूले गर्दा मबाट निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६० बमोजिम दफा ५९ को (क)(२) को कसुर हुने कुनै कार्य नभएको अवस्थामा मनोगत रूपमा म उपर उल्लेखित सजाय नहुनकालागी यो स्पष्टीकरण पेश गरेको छु भन्ने व्यहोराको मिति २०६५।२।३१ मा पेश गरेको स्पष्टीकरण ।

नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल क्षेत्रीय कार्यालय, विराटनगरका तत्कालीन कार्यालय प्रमुख निरीक्षक (रा.प.द्वि) यी पुनरावेदक रामआधार साहलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ को खण्ड (क) को देहाय (२) बमोजिम (दुई) तलब वृद्धि रोक्का गर्ने सजाय गर्न परामर्शको लागि उद्योग मन्त्रालयले लोक सेवा आयोगलाई मिति २०६५।३।२४ मा लेखेको पत्र ।

नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल क्षेत्रीय कार्यालय, विराटनगरका तत्कालिन कार्यालय प्रमुख निरीक्षक (रा.प.द्वि) निज रामआधार साहलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ को खण्ड (क) को देहाय (२) बमोजिम (दुई) तलब वृद्धि रोक्का गर्ने सजाय गर्न परामर्श पठाउने भनी आयोगबाट मिति २०६६।४।११ मा निर्णय भएको हुँदा निर्णयानुसार सक्कल फाईल यसै पत्रसाथ फिर्ता पठाइएको छ, निजहरूलाई कारवाही भई सकेपछि सो को जानकारी यस आयोगलाई समेत दिनु हुन अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको लोक सेवा आयोगले उद्योग मन्त्रालयलाई मिति २०६६।४।२ को परामर्श सहित फाईल फिर्ता पठाएको पत्र ।

नेपाल गुणस्तर कार्यालय विराटनगरका तत्कालिन प्रमुख हाल नेपाल सरकार गुणस्तर कार्यालय नेपालगंजको नेपाल इन्जिनियरिङ्ग सेवा मेट्रोलेजी समूह (रा.प.द्वितीय (प्रा.) वरिष्ठ निरीक्षक पदमा कार्यरत रामआधार साहले नेपाल गुणस्तर कार्यालय विराटनगरको कार्यालयमा कार्यरत रहेको अवस्थामा मिति २०६४।२।१७ मा भएको घटना सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्दा निजले सेवाग्राहीलाई यथासक्य छिटो र सहज रूपमा सेवा प्रदान गर्न नसकेको कारण कार्यालयमा घुस लेनदेनको प्रकरण समेत भएको देखिँदा कार्यालय प्रमुखको हैसियतले आफ्नो जिम्मेवारी सन्तोषजनक ढंगबाट निर्वाह गर्न सकेको देखिन नआएकोले निज रामआधार साहसँग निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ को उपदफा (१) बमोजिम मिति २०६५।१।१९ मा नेपाल सरकार गुणस्तर तथा नापतौल विभागले यथाशिघ्र सफाई पेश गर्न माग गरिएकोमा निजले पेश गरेको सफाईको व्यहोरा सबुद प्रमाण आदि कारणबाट सन्तोषजनक देखिएन । तसर्थ ऐनको दफा ५९ को (क)(२) बमोजिमको कसुरमा सो ऐनको दफा ५९ को खण्ड (क)(२) बमोजिमको एक तलब वृद्धि सजाय निजलाई किन नगर्ने ? सो गर्नु नपर्ने कुनै सबुद प्रमाण कारण भए ७(सात) दिनभित्र स्पष्टीकरण पेश गर्नु हुन भनी मिति २०६५।२।२२ मा नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल विभागको स्पष्टीकरण माग गरेकोमा निजले मिति २०६५।१।१५ मा पेश गरेको सफाईमा निज कार्यालय प्रमुख भै कार्यरत रहँदा जिम्मेवारपूर्ण भएको नपाइएकोले सन्तोषजनक मान्न नसकिने भनी स्पष्टीकरणमा चित्त नबुझेको हुँदा यस सम्बन्धमा संकलन भएका कागजात, बुझिएका सबुद प्रमाण र पेश भएको स्पष्टीकरण उपर समेत विचार गर्दा निजले पेश गरेको सबुद प्रमाणबाट निज राम आधार साहलाई अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगबाट आवश्यक कारवाही गर्न लेखी आए बमोजिम कसुर गरेको देखिएकोले निज राम आधार साह उपर निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ को खण्ड (क)(२) बमोजिम १(एक) ग्रेड रोक्काको सजाय प्रस्ताव गरी लोकसेवा आयोगमा मन्त्रालयबाट परामर्शको लागि पठाएकोमा मिति २०६६।४।२ को पत्रबाट परामर्श प्राप्त भए अनुरूप निज रामआधार साहलाई ऐनको दफा ५९ को खण्ड (क)(२) बमोजिम मिति २०६६।४।१ देखि लागू हुने गरी २ (दुई) ग्रेड रोक्का गर्ने सजाय दिने निर्णय आदेश गरिएको छ, यो आदेशमा चित्त नबुझेमा नियम ११४ को खण्ड (घ) को म्याद भित्र सम्बन्धित अदालत समक्ष पुनरावेदन दिन सकिनेछ, भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६६।४।२६ मा उद्योग मन्त्रालयका राज्यमन्त्री दान बहादुर चौधरीले गरेको विभागीय सजायको आदेश ।

निजामती सेवा ऐनको दफा ५९ (क)(२) बमोजिम उक्त सजाय गरिएको भनीएको छ, र सो आदेश दिन पाउने अधिकारीको व्यवस्था नि.से.नि. को नियम १०६ मा गरिएको पाइन्छ । नि.से.नि. को नियम १०६ को (क) (४) मा राजपत्राङ्कित कार्यालय प्रमुखलाई उक्त सजाय सम्बन्धित सचिवले गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था रहेकोमा मलाई सम्बन्धित सचिवले उक्त सजाय गरेको नभई उद्योग मन्त्रालयका राज्य मन्त्रीले गरेको हुँदा सो सजाय गर्ने अधिकार राज्य मन्त्रीलाई नभएको हुँदा त्यस्तो अधिकारक्षेत्रको अभावमा गरिको सजाय स्वतः बदरभागी छ । राज्यमन्त्री स्तरबाट मिति २०६६।४।२६ मा निर्णय गर्दा “सेवाग्राहीलाई यथासक्य छिटो र सहज रूपमा सेवा प्रदान गर्न नसकेको” भनी अमूर्त र अदृश्य आधार लिईएको छ । सेवाग्राहीलाई छिटो र सहज तरिकाले सेवा प्रदान नगरेको भनी मेरो विरुद्धमा कुनै पनि प्रकारको उजुरी परेको थिएन । तत्कालिन अवस्थामा विराटनगर स्थित क्षेत्रीय कार्यालयमा कार्यरत रहँदा कार्यालयमा कार्यरत लेखापाल श्री अन्तिम आचार्य महालेखा परिक्षकको विभागमा वेरूजु फछ्यौट सम्बन्धि कामको सिलसिलामा काठमाडौं आएको अवस्थामा कार्यालयको काममा बाधा नपरोस् भन्ने उद्देश्यले अन्य शाखामा कार्यरत कर्मचारीलाई कामको जिम्मेवारी प्रदान गरी कार्यालयको कामलाई व्यवस्थित गराएको थिएँ । राज्यमन्त्रीबाट उपरोक्त बमोजिमको निर्णय गर्दा कुनै खास व्यक्तिलाई निश्चित सेवा प्रदान गर्नु पर्नेमा नगरेको देखिएको भनी किटानीसाथ उल्लेख गर्न नसकेबाट सो आरोप निराधार रहेको पुष्टि हुन्छ । मिति २०६६।४।१ देखि लागू हुने गरी निर्णय गरिएकोमा त्यसरी निर्णय गर्नु भन्दा अगाडिको मिति देखि लागू हुने गरी गरिएको उक्त निर्णय निजामती सेवा नियमावलीको नियम ११२(३) को विपरित हुनुको साथै सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित सिद्धान्तको विपरित छ । अतः माथिका प्रकरणहरूमा उल्लेखित तथ्य र कानूनको आधारमा मलाई दुई तलब वृद्धि रोक्का गर्ने गरी गरिएको मिति २०६६।४।१९ को निर्णय र सो निर्णयानुसारको मिति २०६४।४।२६ को

निर्णय आदेश र सोही मितिको पत्र समेत बदर गरी प्रस्तुत कारवाही र सजायबाट पूर्ण रूपमा सफाई पाउने गरी इन्साफ गरी पाउँ भन्ने मिति २०६६।१।१० को यस अदालतमा दायर भएको पुनरावेदन पत्र ।

यी पुनरावेदकलाई विभागीय सजायको निमित्त लोकसेवा आयोगसँग परामर्श माग गर्दा एक ग्रेड रोक्काको सजाय प्रस्ताव गरेको र लोकसेवा आयोगबाट सो सजाय गर्न परामर्श प्राप्त भएपछि राज्यमन्त्री तहवाट दुई ग्रेड रोक्का गर्ने विभागीय सजायको निर्णय अधिकारक्षेत्र विहिन राज्यमन्त्री तहवाट भएको भन्ने समेत पुनरावेदकको पुरावेदन जिकिर विचारणीय रहेकोले अ.वं. २०२ नं. वमोजिम विपक्षीलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६६।१।१५ मा भएको आदेश ।

यी पुनरावेदक गुणस्तर तथा नापतौल क्षेत्रीय कार्यालयको वरिष्ठ निरीक्षक रा.प. द्वितीय श्रेणी कार्यालय प्रमुखको रूपमा रहेका निजामती कर्मचारीलाई निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १०६ को खण्ड (क) को देहाय (४) वमोजिम दुई ग्रेड रोक्का गर्ने विभागीय सजाय गर्ने अधिकारीमा सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव भन्ने उल्लेख भएको देखिदा यी पुनरावेदकलाई सो कानुनी व्यवस्था वमोजिम सचिवको तहवाट विभागीय सजायको निर्णय नभई उद्योग मन्त्रालयका राज्य मन्त्री तहवाट मिति २०६६।४।२६ मा विभागीय सजाय अन्तरगत दुई ग्रेड रोक्काको विभागीय सजायको निर्णय भएको देखिदा के कुन कानूनको अख्तियारी अन्तरगत राज्यमन्त्री तहवाट सो निर्णय भएको हो ? महान्यायाधिवक्ता कार्यालय मार्फत ७(सात) दिन भित्र जवाफ मगाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६६।१०।२१ को आदेश ।

विभागीय सजाय अन्तर्गत दुई ग्रेड रोक्काको विभागीय सजायको निर्णय मिति २०६६।४।२६ मा राज्यमन्त्रीको तहवाट भएको सम्बन्धमा निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १०६ को खण्ड (क) को उपखण्ड (४) वमोजिम दुई तलव वृद्धि रोक्काको सजायका लागि सचिवबाट राय ठहरसाथ सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४ को दफा ९ को उपदफा (२) को प्रयोजनको लागि राज्यमन्त्री समक्ष जानकारको लागि टिप्पणी भेश भएकोमा राज्यमन्त्रीबाट मिति २०६६।४।१९ मा टिप्पणी सदर भई मिति २०६६।४।२६ मा सजायको आदेशको निर्णय भएको भन्ने उद्योग मन्त्रालयको मिति २०६६।१।१४ को पत्र ।

नियम वमोजिम दैनिक पेशी सूचिमा चढी यस इजलास समक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकको तर्फबाट उपस्थित अधिवक्ता श्री हरि उप्रेतीले अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट निर्णय नभई अनधिकृत व्यक्तिबाट भएको निर्णय मान्य नहने हुँदा यी पुनरावेदकलाई गरिएको विभागीय सजायको निर्णय बदर हुनपर्छ भनी गर्नुभएको बहस तथा विपक्षी तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका उपन्यायाधिवक्ता श्री तेजनारायण पौडेल र श्री विदुरकुमार कार्कीले सचिवको तहवाट टिप्पणी पेश गरी राज्यमन्त्री तहवाट भएको निर्णय अधिकारक्षेत्र बाहिर भनी सो निर्णय बदर गर्न मिल्दैन, ऐन कानूनको रित पुऱ्याई गरिएको निर्णय कानूनसम्मत नै हुँदा सो निर्णय सदर हुनपर्दछ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनी सम्बन्धित मिसिल कागजात अध्ययन गरी हेर्दा देहायका प्रश्नहरूमा यस अदालतबाट निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो :-

१. कानूनले निर्णय गर्ने अधिकार जुन अधिकारीलाई सुम्पिएको छ सो अधिकारी आफैले प्रयोग नगरी माथिल्लो तहको पदाधिकारीले अधिकार प्रयोग गरी गरिएको निर्णय कानून सम्मत हुन्छ हुन्न ?
  २. यी पुनरावेदकलाई राज्य मन्त्रीको तहवाट मिति २०६६।४।२६ मा गरिएको विभागीय सजायको निर्णय कानूनसम्मत छ, छैन ? र सो निर्णय बदर गर्नुपर्ने हो, होइन ?
१. कानूनले निर्णय गर्ने अधिकार जुन अधिकारीलाई सुम्पिएको छ सो अधिकारी आफैले प्रयोग नगरी माथिल्लो तहको पदाधिकारीले अधिकार प्रयोग गरी गरिएको निर्णय कानून सम्मत हुन्छ हुन्न ? भन्ने प्रश्नको निरूपण गर्न अधिकारक्षेत्र सम्बन्धि सिद्धान्त र मान्यताका सम्बन्धमा सर्वप्रथम विचार गर्नुपर्ने देखिन आयो । विधायिकाले कानूनद्वारा स्पष्ट रूपमा अधिकार नदिएसम्म कुनैपनि निकाय वा सार्वजनिक अधिकारीले कसैको हक अधिकारमा अतिक्रमण गर्ने किसिमले निर्णय गर्न सक्दैन भन्ने प्रशासकीय कानून र न्यायको आधारभूत मान्यता रहेको देखिन्छ । प्रशासकीय कानूनको आधारभूत सिद्धान्त वमोजिम अधिकार नभएको निकाय वा

अधिकारीले कुनै काम गर्न सक्दैन (*Nobody can act beyond its Powers*) । कुनैपनि निकाय वा व्यक्तिले अधिकार नभएको विषयमा क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी निर्णय गर्दछ भने त्यस्तो निर्णय मान्य हुँदैन । कानुनी राज्यमा निर्णयकर्ताले आफूले निर्णय गर्न लागेको विषयमा त्यस्तो निर्णय गर्ने अधिकार विधायिकी निर्देश (*Legislative Mandate*) बमोजिम आफूलाई छ भन्ने कुरा स्थापित गर्नुपर्दछ अन्यथा त्यस्तो निर्णयले वैधानिकता प्राप्त गर्दैन (*P.P. Craig, Administrative Law, London; Sweet and Maxwell, 1994, p.22*) । सार्वजनिक अधिकारप्राप्त अधिकारीले कुनै पनि विषयमा निर्णय गर्नुपूर्व त्यस विषयमा निर्णय गर्ने अधिकारक्षेत्र आफूलाई भए नभएको सम्बन्धमा प्रारम्भिक रूपमा हेरी निर्णय गर्नुपर्ने त्यस सम्बन्धी पूर्वशर्त (*Condition Precedent*) हो । निर्णयकर्ताले निर्णय गर्नुपर्ने विषयमा (*The merits of the case*) प्रवेश गर्नु भन्दा अगाडि आफूलाई त्यस विषयमा कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार छ, छैन ? भनी सो सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रश्नमा (*Preliminary Questions*) ध्यान दिनु पर्दछ । त्यसैगरी न्यायिक वा अर्ध- न्यायिक अधिकार सामान्यतया: प्रत्यायोजन गर्न पनि सकिन्छ (*P.P Craig, Administrative Law, Third Edition, 1994, PP. 386–387*) । न्यायिक वा अर्ध-न्यायिक प्रकृतिका विषयमा विशेष अवस्था र परिस्थितिमा कानूनले नै अख्तियारवालाले केही निश्चित शर्त र प्रक्रिया तोकि त्यस्तो अधिकार कुनै अधिकारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्ने भएपनि कानून र न्यायका आधारभूत मान्यताको प्रतिकूल हुनेगरी न्यायिक अधिकारको न त प्रत्यायोजन नै हुन सक्तछ, न त प्रयोग नै हुन सक्तछ (*H.W.R Wade & C.F. Forsyth, Administrative Law, Oxford: Clarendon Press, 1997, P.352.*) । कानूनले स्पष्ट र किटानी रूपमा विशेष व्यवस्था गरेको अवस्थामा बाहेक न्यायिक, अर्ध-न्यायिक, निलम्बन र वर्खास्त वा सजाय गर्ने जस्ता कुनै पनि किसिमको निर्णय गर्न कानूनले जसलाई अधिकार तोकेको हुन्छ, सोही अधिकारीले प्रयोग नगरी अरूलाई प्रत्यायोजन गर्न सकिन्छ (*Allingham v. Minister of Agriculture, 1948, EA All ER 780; Barnard v. National Dock Labour Board 1953, 2 QB 18; Vine v. National Dock Labour Board, 1956, 3 All ER 939*)/विधायिकाले निश्चित शर्त, निर्देशन वा मार्गदर्शन तोक्यो अधिकार प्रत्यायोजन गरेको अवस्थामा सो शर्त, निर्देशन र मार्गदर्शन अनुरूप नै अधिकार प्रत्यायोजन गरी प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गरेको रहेछ भने मात्र त्यस्तो प्रत्यायोजित अधिकार अन्तरगतको निर्णय मान्य हुन्छ, अन्यथा शर्त र प्रक्रिया पूरा नगरी प्रत्यायोजन गरेको अधिकार मान्य नभई बदर हुने सिद्धान्त रहेको देखिन्छ (*Devi Das Gopal Krishnan v. State of Punjab, 1967 AIR, SC 1901*) । कुनै कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाउने, वर्खास्त गर्ने वा कुनै किसिमको विभागीय सजाय गर्ने अधिकार अर्ध-न्यायिक अधिकार हो । कानूनमा किटानीसाथ अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक न्यायिक अधिकारको न त प्रत्यायोजन नै हुन सक्तछ, न त अधिकारप्राप्त अधिकारीको स्वीकृति वा समर्थनले यस्तो अधिकारको अनधिकृत प्रयोगलाई कानुनी बनाउन सक्तछ, निर्णय गर्ने अधिकार कानूनले जसलाई तोकेको छ उसैले निर्णय गरेको हुनुपर्दछ (रि.नं १११९/२०२७, अरूण कुमार सुवेदी विरूद्ध गोरखापत्र कर्पोरेशन समेत, सर्वोच्च अदालत निर्णय, मिति २०२८/५/२८) ।

आधुनिक कानुनी राज्यमा कुनैपनि विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार कानूनले जसलाई प्रदान गरेको हुन्छ, सोही अधिकारीले कानूनको रीत पुऱ्याई निर्णय गरेको रहेछ भने मात्र त्यस्तो निर्णय मान्य हुन्छ भन्ने सिद्धान्त रहेको देखिन्छ । अधिकार नै नभएको निकाय वा व्यक्तिले अधिकार प्रयोग गर्नु वा अधिकार भएको व्यक्ति वा निकायले कानूनले तोकेको भन्दा बढी अधिकार प्रयोग गर्नु वा अधिकारको सीमा भन्दा बाहिर गई कार्य गर्नु **अधिकारक्षेत्रको त्रुटि** (*Jurisdictional Error*) हुन्छ । अधिकारक्षेत्रको त्रुटि विभिन्न किसिमबाट हुनसक्दछ । कुनै निकाय वा व्यक्तिलाई कानून बमोजिम सो विषयवस्तु हेर्ने अधिकार नै नभएको वा विषयवस्तु हेर्ने अधिकार भएपनि त्यस्तो निकायको गठन प्रकृया नै कानूनसम्मत नभएको वा निर्णय गर्ने अधिकारीको संख्या नै नपुगेको वा कानूनले क्षेत्राधिकार नतोकेकोमा पक्षको सहमतीले क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी कार्य गरेको जस्ता विभिन्न स्वरूपहरू हुनसक्छन् । अधिकारक्षेत्र नै नभएको विषयमा अधिकारक्षेत्र भएको सम्झी विवादको कारवाही र किनारा गर्नु “**अधिकारक्षेत्रको त्रुटि** (*Jurisdictional Error*) हो भने अधिकारक्षेत्र भएकाले कानून प्रतिकूल कार्य गर्नु **कानुनी त्रुटि** (*Error of Law*) हो (*Pearlman v. Harrow School, 1979, 3 Q.B. 56*) । कानुनी अधिकार बाहिर गई निर्णय गरिएको छ भने त्यस्तो निर्णय बदर हुन्छ (*Associated Provincial*

Houses Ltd. v. Wednesbury Corporation, 1948, 1 KB, 223) । निर्णयकर्ताले निर्णय गर्नुपूर्व आफूलाई त्यस विषयको निर्णय गर्ने अधिकार छ, छैन ? भनी प्रारम्भिक तहमा विचार गर्नुपर्ने कर्तव्य भएकाले त्यसरी अधिकारक्षेत्रको त्रुटि गरी गरिएको निर्णयमा अदालतले हस्तक्षेप गरी वदर गर्न सक्दछ । यदि निर्णयकर्तालाई त्यस्तो विवादको कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार नभएमा वा अधिकारक्षेत्र बाहिर गई कारवाही गरेमा त्यस्तो निर्णय अविवेकी र गैरकानुनी भई अमान्य हुने सिद्धान्तहरु रहेको देखिन्छ :-

"It is a general rule, that no court of limited jurisdiction can give itself jurisdiction by wrong decision on a point collateral to the merits of the case upon which the limit to its jurisdiction depends; and however its decision may be final on all particulars, making up together that subject-matter which, if true, is within its jurisdiction, and, however necessary in many cases it may be for it to make a preliminary inquiry, whether some collateral matter be or be not within the limits, yet, upon this preliminary question, its decision must always be open to inquiry in the superior court. "

- *Bunbury v. Fuller, 1853, 9 Ex. 111,*

"If the decision maker exercises his powers outside the jurisdiction conferred, in a manner which is procedurally irregular or is unreasonable, he is acting ultravires his powers and therefore unlawfully" . - R v. Hull University Visitor, 1993, AC 682.

कुनै पनि व्यक्ति वा निकायले क्षेत्राधिकार नभएको विषयमा क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी निर्णय गरेमा वा क्षेत्राधिकार भित्रको भएपनि कानुनी त्रुटिगरी निर्णय गरेमा त्यस्तो निर्णय मान्य नभई वदर हुने न्यायिक सिद्धान्तलाई वेलायतमा **ब्रिटेन** र **वोल्टन**को मुद्दा (*Brittain v. Kinnaird, 1819, 1B. & B. 32; R. v. Bolton, 1801, 1 Q.B., 66*) देखिनै अवलम्बन गरिआएको पाईन्छ । निर्णयकर्ता कानूनद्वारा तोकिएको सक्षम अधिकारी (*Competent Authority*) नभएमा वा सक्षम अधिकारी भएपनि कानुनी सीमा बाहिर गई कार्य गरेमा त्यस्तो निर्णय अधिकारक्षेत्रको त्रुटि भई वदर हुने सिद्धान्त रहेको छ (*Anisminic Ltd. v. Foreign Compensation Commission, 1969, 2 A.C. 147; O' Reilly v. Mackman, 1983, 2 A.C. 237; Council of Civil Service Unions v. Minister for The Civil Service, 1985, A.C. 374; Page v. Hull University Visitor, 1993, 1 All ER, 97*) । अधिकारक्षेत्र सम्बन्धी यस सिद्धान्तलाई अमेरिका र भारत लगायतका विभिन्न मुलुकहरूको न्याय प्रणालीले समेत आत्मसात् गरेको देखिन्छ (*Ujjam Bai v. Uttar Pradesh, AIR 1962, S.C. 1621; Chetkar v. Viswanath, AIR 1970, S.C. 1832*) । लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा विधिको शासनको मान्यता अनुसार अधिकार नभएको व्यक्तिले अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी वा अधिकारक्षेत्र भएपनि अधिकारक्षेत्रको सीमा नाघी कार्य गरेमा त्यस्तो निर्णय वदर हुने मान्यतालाई सर्वोच्च अदालतबाट समेत विभिन्न मुद्दाहरूमा सिद्धान्त स्थापित भईसकेको देखिन्छ (**ने.का.प. २०५१, अङ्क १०, पृ. ८१४**) । अधिकारक्षेत्र नभएको व्यक्तिले जतिसुकै रित पुऱ्याई निर्णय गरेको भएपनि मान्य नहुने हुँदा अधिकारक्षेत्रको प्रश्न निर्णयकर्ताले प्रारम्भमा मुद्दाको विषयवस्तु प्रवेश गर्नुभन्दा पहिले निक्यौल गर्नुपर्ने निर्णयकर्ताको प्राथमिक कर्तव्य हो । अधिकारक्षेत्रको प्रतिकूल हुने गरी गरिएको निर्णय मान्य नभई वदर हुने कानून र न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त रहेको देखिन्छ (*De Smith's Judicial Review, London: Sweet & Maxwell, 2009, pp.181-182; Peter Cane, An Introduction to Administrative Law, Third Edition, Clarendon Press, 1996, p.120*) । कानुनी शासन र सुशासनको मान्यता अनुरूप जुन अधिकारीलाई कानूनले निर्णय गर्ने अधिकार सुम्पिएको छ, सोही अधिकारीले कानूनको रित पुर्याई निर्णय गरेको हुनुपर्दछ । कानूनले जसलाई निर्णय गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ, त्यही अधिकारीले सो अधिकार प्रयोग गरी निर्णय गरेको हुनुपर्दछ । तल्लो निकाय वा अधिकारीलाई भएको अधिकार माथिल्लो निकाय वा अधिकारीले मिचि वा हरण गरी गरेको निर्णय क्षेत्राधिकार हरण विरुद्धको सिद्धान्त (*Rule against usurpation*) को आधारमा त्यस्तो निर्णय अमान्य हुने सिद्धान्त रहेको छ (*Kennedy v Birmingham, 1972, 2 All ER 305*) । यसरी कानूनले निर्णय गर्ने अधिकार जुन अधिकारीलाई सुम्पिएको छ, सो अधिकारी आफैले प्रयोग नगरी माथिल्लो तहको पदाधिकारीले प्रयोग गरी गरिएको निर्णय कानून सम्मत नहुने देखिन्छ ।

२. यी पुनरावेदकलाई राज्य मन्त्रीको तहवाट मिति २०६६।४।२६ मा गरिएको विभागीय सजायको निर्णय कानूनसम्मत छ, छैन ? र सो निर्णय बदर गर्नुपर्ने हो, होइन ? भन्ने प्रश्न तर्फ विचार गर्दा आधुनिक कानुनी राज्यमा कानूनको सर्वोच्चतालाई आत्मसात गरी कानूनको सारवान र कार्यविधि दुवै पक्षको अक्षरस पालन गरी निर्णयकर्ताले निर्णय गरेको हुनुपर्दछ । कानुनी शासनको मान्यता विपरित हुने गरी गरिएको कामकारवाहीले स्वच्छता, निष्पक्षता र सुशासनको अनुभूति दिन सक्दैन । कानुनी शासनको सिद्धान्तलाई पालना गरी निर्णय गर्नु निर्णयकर्ताको कर्तव्य हो । कानूनको सही प्रयोग र पालनद्वारा नै समाज अनुशासित र मर्यादित बन्दछ । जर्मन दार्शनिक **इमान्यूयल कान्ट**, दार्शनिक **हावरमास** लगायतका आधुनिक विधिशास्त्रिहरूले कानून जनताको विवेकपूर्ण अभिव्यक्तिको बन्धनकारी आदेश भएकाले कानूनको पालना राज्यले गराउन सकेमानै नागरिक अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण भई सभ्य समाजको विकास हुन्छ (*H. S. Reiss, Kant: Political Writings, Cambridge University Press. 2008; Jurgen Habermas, Between Facts and Norms, Cambridge: Polity Press. 1992*) भन्ने मान्यता रहेको सन्दर्भमा कानूनको सही प्रयोग र पालन गराउने जिम्मेवारी राज्य र राज्य शक्ति प्रयोग गर्ने पदाधिकारीहरूको हो ।

*"The 'rule of law' is a concept at the very heart of the Organization's mission. It refers to a principle of governance in which all persons, institutions and entities, public and private, including the State itself, are accountable to laws that are publicly promulgated, equality enforced and independently adjudicated, and which are consistent with international human rights norms and standards. It requires, as well, measures to ensure adherence to the principles of supremacy of law, equality before the law, accountability to the law, fairness in the application of the law, separation of powers, participation in decision-making, legal certainty, avoidance of arbitrariness and procedural and legal transparency."- United Nations, **The Rule of Law and Transitional Justice, para 6.** (प्रशासकीय अदालत बुलेटिन, अङ्क ७, २०६६, पृष्ठ २८-२९)*

कानुनी राज्यमा कानुनी शासनको सिद्धान्त वमोजिम यी पुनरावेदकलाई विद्यमान ऐन कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रकृया पुरागरी अधिकार प्राप्त अधिकारीले निर्णय गरेको हो होइन ? भनी हेर्दा नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल कार्यालय विराटनगरमा कर्मचारीलाई घुस नदिई सेवाग्राहीले सेवा पाउन नसकेको त्यसमा पनि मिति २०६४।२।१७ मा कर्मचारीले घुस लिदै गरेको अवस्थामा रंगेहात पक्राउ भएकोले कारवाहीको लागि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा परेको उजुरीको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई तत्सम्बन्धमा कानून वमोजिम अनुसन्धान जाँचबुझ गरी भ्रष्टाचारमा मुद्दा चलाउन सक्ने अधिकार भएकोमा त्यसतर्फ अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले अनुसन्धान जाँचबुझ गरी भ्रष्टाचारमा मुद्दा चलाएको भन्ने देखिन्छ । सो उजुरीका सम्बन्धमा विभागीय कारवाही गर्न सम्म अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगवाट लेखी आए वमोजिम उद्योग मन्त्रालयवाट सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखको हैसियतले यी पुनरावेदकलाई विभागीय सजायको निर्णय गरेको देखियो । मुलुकमा सुशासनको अनुभूति दिन भ्रष्टाचारको रोकथाम र नियन्त्रण हुनै पर्दछ । सरकारी सेवा प्रदायक निकायहरूमानै सेवाग्राहीवाट घुस रिसवत नलिई सेवा नदिने गरेको भन्ने विषय ज्यादै गम्भिर र सम्बेदनशिल विषय हो । यस्ता कुरामा राज्यका निकाय र सम्बन्धित पदाधिकारीहरूको समयमानै ध्यान गई भ्रष्टाचार र अनियमितताको रोकथाम, नियन्त्रण र कारवाही आवश्यक छ । जहाँ सम्म प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भ र कारवाही हेर्दा नेपाल गुणस्तर कार्यालय विराटनगरका तत्कालिन कार्यालय प्रमुख यी पुनरावेदकले सेवाग्राहीलाई यथाशिघ्र छिटो सहज रूपमा सेवा प्रदान गर्न नसकेको भन्ने आरोपमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ को खण्ड (क)(२) वमोजिम एक ग्रेड रोक्काको विभागीय सजायकोलागि लोकसेवा आयोगसँग परामर्श माग गरेकोमा लोकसेवा आयोगवाट दुई ग्रेड रोक्काको परामर्श प्राप्त भएको आधार समेतवाट मिति २०६६।४।१ देखि लागू हुने गरी उद्योग मन्त्रालयका राज्यमन्त्रीको तहवाट २ ग्रेड रोक्काको विभागीय सजायको निर्णय गरेको देखियो । लोकसेवा आयोगसँग यी पुनरावेदकलाई विभागीय सजायको लागि मिति २०६५।३।२४ मा परामर्श माग गर्दा सजाय गर्ने अधिकारीमा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिवको नाम उल्लेख गरेको र सो सजायको निर्णय भने उद्योग मन्त्रालयका राज्यमन्त्रीको तहवाट भएको देखिन्छ । निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १०६ को खण्ड (क) को

देहाय (४) मा भएको व्यवस्था वमोजिम राजपत्राङ्कित कार्यालय प्रमुखलाई ग्रेड रोक्काको विभागीय सजाय गर्ने अधिकार सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिवलाई नै तोकेको देखिन्छ । कानुनले सचिवलाई निर्णय गर्ने अधिकारी तोकेकोमा सचिवको तहवाट सो निर्णय भएको देखिन्छ । सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को दफा २१ ले प्रचलित कानून वमोजिम कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने पदाधिकारीले आफुलाई सुम्पिएको वा कानून वमोजिम आफुले सम्पादन गर्नुपर्ने काम आफैले नगरी आफ्नो जिम्मेवारी पन्छाउने वा आफुले गर्नुपर्ने काम अरु कसैलाई गर्न लगाउने हुँदा भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको हुँदा हुँदै पनि आफ्नो कानुनी जिम्मेवारी पन्छाउने किसिमले सचिवतहवाट मन्त्रीस्तरमा निर्णयका लागि टिप्पणी पेश गर्ने पद्दती सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को उद्देश्य र भावना अनुकूल भएको भन्ने देखिन्छ । कानून वमोजिम सचिवको तहवाट निर्णय हुनुपर्ने विषय मन्त्री समक्ष पेश गरी मन्त्रीतहवाट भएको निर्णय अधिकारक्षेत्रको त्रुटि हुने देखिन्छ । यी सिद्धान्तहरूको सन्दर्भमा प्रस्तुत मुद्दामा कानूनले स्पष्टरूपमा निर्णय गर्ने अधिकार सचिवलाई ताकेको अवस्थामा सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को दफा ९ को उपदफा (२) वमोजिम माथिल्लो पदाधिकारीमा सचिववाट टिप्पणी पेश गरी भएको निर्णय कानून सम्मत भएको भन्ने विपक्षी उद्योग मन्त्रालयको मिति २०६६।१।१४ को पत्रमा उल्लेखित भनाई कानून सम्मत हुने देखिएन ।

कुनै पनि निजामती कर्मचारीलाई मनपरि ढंगवाट विभागीय कारवाही नहोस् भन्नेका निमित्त विभागीय सजाय गर्नुपूर्व न्यसको औचित्यता परीक्षण गर्न नियन्त्रणकालागि लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको हो । कारवाही गर्ने पदाधिकारीले माग गरेको भन्दा बढि सजाय गर्न परामर्श दिने अधिकार कानूनतः त्यस्तो निकायलाई रहे भएको देखिन्छ । यी पुनरावेदकलाई एक ग्रेड रोक्काको सजाय गर्न लोकसेवा आयोगसँग परामर्श माग गरेकोमा सो माग भन्दा बढि २ ग्रेड रोक्का गर्ने भनी लोकसेवा आयोगले परामर्श दिएको लोकसेवा आयोगको मिसिल संलग्न पत्रवाट देखियो । यसरी माग भन्दा बढी परामर्श दिनसक्ने अधिकार संविधान तथा कानूनले लोकसेवा आयोगलाई दिएको देखिन्छ । यी पुनरावेदकलाई राज्यमन्त्रीको तहवाट २०६६।४।१९ मा दुईतलव वृद्धि रोक्काको टिप्पणी सदर गरी मिति २०६६।४।२६ मा राज्यमन्त्रीकै तहवाट निर्णय पर्चा खडा गरी लोक सेवा आयोगको परामर्श समेतको आधारमा २ ग्रेड रोक्का गर्ने गरी गरेको निर्णय अधिकारक्षेत्रको अभावमा कानून र न्यायको मान्य सिद्धान्त प्रतिकूल हुँदा वदर हुने ठहर्छ ।

कुनैपनि व्यक्तिको हक अधिकारमा असर गर्ने प्रकृतिको निर्णय गर्दा यस अदालतवाट मिति २०६४।१।३० मा भूप बहादुर बोगटी विरूद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत भएको मुद्दामा कानून प्रतिकूल हुने गरी जारी गरिएको परिपत्र मान्य नहुने, अधिकारक्षेत्र नभएको व्यक्तिले गरेको निर्णय मान्य नहुने, स्वार्थ वाफिएको विषय आफैले निर्णय गर्न नहुने, प्रतिवादको मौका नदिई गरेको निर्णय मान्य नहुने, न्यायिक अधिकार प्रत्यायोजन गर्न नहुने, निमित्त अधिकारीले गरेको निर्णय मान्य नहुने, कपटपूर्ण वा दूराशयपूर्ण किसिमले गरेको निर्णय मान्य नहुने, अधिकारको छलपूर्ण प्रयोग मान्य नहुने, स्वविवेकीय अधिकार निर्णयकर्ता आफैले प्रयोग गर्नु पर्ने, हदम्याद, क्षेत्राधिकार र प्राङ्गन्यायको सिद्धान्त समेतको पालना गर्नुपर्ने, फौजदारी प्रकृतिको मुद्दामा फौजदारी न्यायको सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी निर्णय गरेको हुनुपर्ने, कसूरको गाम्भिर्यको अनुपातमा सजाय गरेको हुनुपर्ने, निर्णयमा आधार कारण खुलेको हुनुपर्ने, अधिनस्थ कर्मचारीले पेश गरेको टिप्पणी सदर गरेको निर्णय मान्य नहुने जस्ता विभिन्न १४ वटा सिद्धान्तहरू समेतको पालना गरी निर्णय गर्ने गराउने पद्दती र संस्कारको विकास गरी कानुनी सभ्यता कायम गर्न नेपाल सरकार, उद्योग मन्त्रालयका सचिवको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ ।

कानुनी राज्यमा कानूनको सर्वोच्चता र कानुनी सभ्यताका आधारभूत मान्यताहरूलाई आत्मसात गरी कार्य सम्पादन गर्नु राज्य शक्ति प्रयोग गर्ने निकाय र पदाधिकारीको कानुनी कर्तव्य हो । कानुनी राज्यमा कानूनको सारवान र कार्यविधि दुवैको अक्षरस पालना गरी निर्णय कर्ताले निर्णय गरेमानै राज्यका निकाय र पदाधिकारीको काम कारवाही प्रति जनताको आस्था र विश्वास बढ्न सक्दछ । यसै तथ्यलाई मनन गरी राज्यको काम कारवाही कानूनसम्मत किसिमवाट सम्पादन गर्न राज्यका सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीलाई सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय, महत्वपूर्ण संवैधानिक आयोग तथा

निकायहरूमा कानुनका ज्ञाताका रूपमा कानुन अधिकृतहरूको समेत व्यवस्था गरेको देखिन्छ । राज्यका निकाय र पदाधिकारीहरूले कानुनी प्रश्नमा निर्णय गर्नु पूर्व कानुन अधिकृतहरूको राय परामर्श समेत लिने र कानुन अधिकृतले पनि कानुन र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको अध्यावधिक जानकारी राखी सोही अनुरूप राय परामर्श दिन सके निर्णयकर्ताको निर्णयमा कानुनी त्रुटि हुनसक्ने सम्भावना कम भई राज्यले त्रुटिपूर्ण निर्णयबाट बहन गर्नुपर्ने नोक्सानीको दायित्व कम हुने हुँदा त्यस तर्फ समेत सम्बन्धित पदाधिकारीहरूको ध्यानाकर्षण हुन जरूरी छ । प्रस्तुत मुद्दामा सजाय गर्ने निकायले माग गरेको भन्दा वढि सजाय गर्न लोकसेवा आयोगले परामर्श दिएको देखिदा माग भन्दा वढि सजायका लागि परामर्श दिने अधिकार लोकसेवा आयोगलाई नभएकाले तत्सम्बन्धमा ध्यानाकर्षणकोलागि यो फैसलाको प्रमाणित प्रतिलिपि लोकसेवा आयोगमा पठाउनु साथै उद्योग मन्त्रालयका सचिवको ध्यानाकर्षणकालागि फैसलाको प्रमाणित प्रतिलिपि पठाउनु । यो फैसलाको प्रतिलिपि जानकारीका लागि पुनरावेदक, सम्बन्धित कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

.....
(काशीराज दाहाल)
अध्यक्ष

उक्त रायमा सहमत छौं ।

.....
(बालानन्द पौडेल)
सदस्य

.....
(चित्रदेव जोशी)
सदस्य

इति सम्वत् २०६६ साल फागुन २८ गते रोज ६ शुभम् ।

२

प्रशासकीय अदालत

इजलास

श्री काशीराज दाहाल.....अध्यक्ष

श्री चित्रदेव जोशी .....सदस्य

श्री बालानन्द पौडेल.....सदस्य

फैसला

सम्वत् २०६६ सालको पु.वे.नं..... २९

मुद्दा : सेवाबाट बर्खास्त गरिएको ।

धनुषा जिल्ला जनकपुर नगरपालिका वडा नं १६ घर भई का.जि.का.म.न.पा.वडा नं १४ कुलेश्वर बस्ने तत्काल उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय अन्तर्गत

विरुद्ध

नेपाल सरकार उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्री	१	} विपक्षी प्रत्यर्थी
नेपाल सरकार, उद्योग तथा आपूर्ति मन्त्रालय, काठमाडौं.....	१	
नेपाल सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	१	

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ को उपदफा (१) तथा प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम ६ बमोजिम यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र निर्णय यस प्रकार छ :-

शाखा अधिकृत ध्रुवप्रसाद उपाध्याय वाग्लेले सरकारी सेवामा २०३२।३।२९ मा प्रवेश गरी २०५८।४।२२ देखि लागू हुने गरी राजिनामा स्वीकृत गराई अवकाश लिएकोमा निजले निवृत्तभरण पाई निज अवकाश भईसकेको भएपनि कानूनबाट उन्मुक्ति प्राप्त नहुने भएकोले निजले बहुवाको लागि पेश गरेको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली ठहर भई भ्रष्टाचारको कसुर समेत प्रमाणित भएकोले निजामती सेवा ऐन, २०४९ (संशोधन सहित) को दफा ३७ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (१) अनुसार निवृत्तभरण र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ९४ को उपनियम (६) बमोजिम औषधीउपचार खर्च निजको राजिनामालाई अवकासमा परिणत गरी असुलउपर गर्ने भन्ने व्यहोराको सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले मिति २०६२।४।३१ मा उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयलाई फैसलाको जानकारी सम्बन्धमा लेखेको पत्र ।

सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको पत्र बमोजिम कारवाही गर्न उद्योग मन्त्रालयबाट उद्योग विभागका तत्कालिन शाखा अधिकृत ध्रुवप्रसाद उपाध्याय वाग्लेलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ (ख)(२) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने परामर्श माग भई आएकोमा निज मिति २०५८।४।२२ देखि राजिनामा दिई सेवा निवृत्त भैसकेको देखिएकोले निजामती सेवाबाट निवृत्त भैसकेको व्यक्तिको हकमा संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम परामर्श पठाई रहनु नपर्ने भनी लोकसेवा आयोगबाट निर्णय भएको हुँदा निर्णयानुसार सक्कल फाईल फिर्ता पठाएको भन्ने व्यहोराको मिति २०६२।८।१९ मा लोकसेवा आयोगले उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयलाई परामर्श सम्बन्धमा लेखेको पत्र ।

नेपाल प्रशासन सेवा, सामान्य प्रशासन समूह, रा.प.तृ. शाखा अधिकृत पदमा तत्कालिन कार्यरत ध्रुवप्रसाद वाग्लेले उप-सचिव पदमा बहुवाको लागि पेश गरेको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली हो भनी विशेष अदालत काठमाडौंबाट मिति २०६२।१।३० मा भ्रष्टाचार गरेको ठहन्याई फैसला गरेको र सो सम्बन्धमा लोक सेवा आयोगको प.सं. उ.स.प. १०(१)९४। ०६२।६३ च.नं. २२३९ मिति २०६२।८।१९ एवं सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको प.सं. (९-७)०६२।६३ च.नं. ४० मिति २०६२।१०।२८ का पत्रहरुबाट प्राप्त परामर्श एवं राय सुझाव समेतका आधारमा निजको मिति २०५८।४।१९ को निर्णयबाट पहिल्यै स्वीकृत भएको राजिनामा वदर गरी निजलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) बमोजिमको अभियोगमा सोही ऐनको दफा ५९(ख)(२) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने सजाय दिने र निजले अवकाश लिदाका वखत लिएको औषधि उपचारको रकम र हालसम्म लिएको निवृत्तभरणको रकम समेत असूल उपर गर्ने निर्णय आदेश गरिएको छ । यो आदेश उपर चित्त नवुझेमा निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ११४ को खण्ड (घ) को म्याद भित्र प्रशासकीय अदालत समक्ष पुनरावेदन दिन सकिनेछ भन्ने समेत व्यहोराको यी पुनरावेदकलाई सजाय गरेको मिति २०६२।१।१९ को उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रीस्तरिय भएको निर्णय ।

उद्योग विभागको तत्कालिन शा.अ. श्री ध्रुवप्रसाद वाग्लेले उप-सचिव पदमा बहुवाका लागि गरेको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली हो भनी विशेष अदालत काठमाडौंबाट मिति २०६२।१।३० मा भ्रष्टाचार गरेको ठहन्याई फैसला गरेको र सो सम्बन्धमा लोक सेवा आयोगको प.सं.उ.स.प. १०(१)९४। ०६२।६३ च.नं. २२३९ मिति २०६२।८।१९ एवं सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको प.सं. (९-७०)०६२।६३ च.नं.४० मिति

२०६२।१०।२८ का पत्रहरुबाट प्राप्त परामर्श एवं राय सुभाबसमेतका आधारमा तपाईंको यस मन्त्रलयको मिति २०५८।४।१९ को निर्णयबाट पहिल्यै स्वीकृत भएको राजिनामा बदर गरी तपाईंलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) बमोजिमको अभियोगमा सोही ऐनको दफा ५९(ख)(२) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने सजाय दिने र तपाईंले अवकाश लिँदाका बखत लिएको औषधि उपचारको रकम र हालसम्म लिनुभएको निवृत्तभरणको रकमसमेत असूल उपर गर्ने भनि मिति २०६२।१।११ मा मन्त्रिस्तरीय निर्णय भएकाले जानकारीका लागि यो सूचना गोर्खापत्रमा प्रकाशित भएको मितिले ३५ दिनभित्र दाखिला गर्नुहुन अनुरोध छ, सो मितिभित्र दाखिला नगरीएमा सो रकम तपाईंबाट सरकारी बाँकी सरह असूल उपर गरिने व्यहोरासमेत यसै सूचनाद्वारा जानकारी गराइएको छ भन्ने व्यहोराको शाखा अधिकृत ध्रुवप्रसाद वाग्लेलाई सेवा वाट बर्खास्त गरिएको सम्बन्धी मिति २०६२।१।१७ मा गोरखापत्रमा प्रकाशित सूचना ।

उप-सचिव पदमा बहुवाको लागि तपाईंले पेश गरेको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली हो भनी विशेष अदालत काठमाडौंबाट मिति २०६२।१।३० मा भ्रष्टाचार गरेको ठहर्‍याई फैसला गरेको र सो सम्बन्धमा लोक सेवा आयोगको प.सं. उ.स.प. १०(१)९४। ०६२।६३ च.नं. २२३९ मिति २०६२।८।१९ एवं सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको प.सं. (९-७०)०६२।६३ च.नं. ४० मिति २०६२।१०।२८ का पत्रहरुबाट प्राप्त परामर्श एवं राय सुभाब समेतका आधारमा तपाईंको मिति २०५८।४।१९ को निर्णयबाट पहिल्यै स्वीकृत भएको राजिनामा बदर गरी तपाईंलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) बमोजिमको अभियोगमा सोही ऐनको दफा ५९(ख)(२) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने सजाय दिने र तपाईंले अवकाश लिँदाका बखत लिएको औषधि उपचारको रकम र हालसम्म लिएको निवृत्तभरणको रकम समेत असूल उपर गर्ने भनी मिति २०६२।१।११ मा भएको जानकारी गराउँदै उल्लेखित औषधोपचारको रकम एवं हालसम्म लिनु भएको निवृत्तभरणको रकम ३५ दिन भित्र दाखिला गर्नु हुन अनुरोध छ, सो मिति भित्र दाखिला नगरे सो रकम तपाईंबाट सरकारी बाँकी सरह असूल उपर गरिने व्यहोरा समेत सोही निर्णयानुसार अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६२।१।१६ मा उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले निज ध्रुव प्रसाद वाग्लेलाई लेखेको पत्र ।

२०३२ सालमा निजामती सेवामा प्रवेश गरी आफ्नो घरायसी कारणले गर्दा नोकरीबाट स्वेच्छाले राजिनामा दिई मिति २०५८।४।२२ गतेदेखि लागू हुने गरी मैले दिएको उक्त राजिनामा मिति २०५८।४।१९ को निर्णयबाट स्वीकृत भएको हो । यसरी मैले पहिला नै निजामती सेवा ऐन, नियम बमोजिम दिएको राजिनामा स्वीकृत भै सकेको अवस्थामा अहिले आएर उक्त राजिनामाको निर्णयलाई एकतर्फी रूपमा बदर गरी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) (२) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने भनी भएको निर्णय स्वयंमा नै विरोधाभाषपूर्ण, स्वेच्छाचारी, गैरकानुनी र बदरभागी छ । यस्तो अवस्थामा उक्त गैरकानुनी आदेश निर्णय बाहाल रहन नसक्ने हुँदा मलाई भविष्यमा सरकारी सेवाबाट अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने गरी उद्योग,वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयका तत्कालिन विभागीय मन्त्रीबाट मिति २०६२।१।११ मा गरिएको निर्णय बदर गरी गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख गरी मिति २०६३।७।१३ मा यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदन पत्र ।

यी पुनरावेदक ध्रुवप्रसाद उपाध्याय वाग्लेले बहुवाको प्रयोजनकालागि शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली पेशगरेको विषय भ्रष्टाचार ठहर भई विशेष अदालत काठमाडौंबाट मिति २०६२।१।३० मा गरेको फैसला उपर यी पुनरावेदकको सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन परेको हुँदा सो मुद्दा विचाराधीन अवस्थामा रहेको भन्ने आधारमा यस अदालतबाट अ.व. १२ नं बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा मिति २०६३।१०।२५ मा मुलतवी राख्ने आदेश भएकोमा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६५।१।१६ मा सो मुद्दाको फैसला भएको जानकारी च.नं १०८४० मिति २०६६।२।१ को पत्रबाट प्राप्त भएकोले प्रस्तुत मुद्दा मुलतवीबाट जगाईदिएको छ नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६६।३।४ को आदेश ।

सेवाबाट बर्खास्त गर्दा यी पुनरावेदकलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६८ बमोजिम लोकसेवा आयोगको परामर्श आवश्यक पर्नेमा यी पुनरावेदकले राजिनामा दिई सेवा निवृत्त भईसकेको

देखिएकोले निवृत्त भइसकेको हकमा परामर्श पठाईरहन नपर्ने भन्ने लोकसेवा आयोगको जवाफ रहेको सन्दर्भमा राजिनामा स्वीकृत भई निवृत्त भएको कर्मचारीलाई राजिनामा बदर गरी मुद्दा चलाउने अधिकार नभएको अवस्थामा विभागीय सजाय गरेको कार्य कानून प्रतिकूल भएको भन्ने पुनरावेदकको जिकिर विचारणीय हुँदा अ.व. २०२ नं बमोजिम विपक्षीलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत भिकाई नियमानुसार गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६६।५।१५ मा भएको आदेश ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचिमा चढी यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकका तर्फबाट रहनुभएका अधिवक्ता श्री माधव प्रसाद भट्टराईले यी पुनरावेदक शाखा अधिकृतको पदबाट राजिनामा दिई निवृत्त भएको स्थितिमा पुनः कर्मचारी कायम गरी बर्खास्त गरेको निर्णय कानूनसम्मत नभएकोले सो निर्णय बदर हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराले गर्नु भएको बहस तथा प्रत्यर्थीका तर्फबाट सरकारी वकिल श्री तेजनारायण पौडेल र जीवनीधि पौडेलले यी पुनरावेदकले बहुवाकालागि पेश गरेको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली हो भनी भष्ट्राचारको कसुर ठहर्ने गरी सर्वोच्च अदालतबाट समेत फैसला भइसकेको अवस्थामा निवृत्तभरण लगायतको सुविधा नपाउने कानुनी व्यवस्था हुँदा विभागीय सजायको निर्णय मुनासिब भएकोले सदर हुनपर्दछ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनी सम्बन्धित मिसिल कागजात समेत अध्ययन गरी हेर्दा यी पुनरावेदक आफ्नो पदबाट राजिनामा स्वीकृत गराई निवृत्तभरण पाइरहेको अवस्थामा पुनः राजिनामा बदर गरी विभागीय कारवाहीको सजाय गरिएको विभागीय मन्त्रीको निर्णय कानूनसम्मत छ, छैन ? सो निर्णय बदर गर्नुपर्ने हो होइन ? भन्ने प्रश्नहरूमा यस अदालतले निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो । यी पुनरावेदक मिति २०५८।४।१९ को निर्णयबाट मिति २०५८।४।२२ देखि लागू हुने गरी राजिनामा स्वीकृत गराई निजामती सेवा ऐन/नियम बमोजिम पाउने सुविधा र निवृत्तीभरण पाइरहेको अवस्थामा मिति २०६२।१।१९को उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयका विभागीय मन्त्रीबाट यी पुनरावेदकले शाखा अधिकृत पदमा कार्यरत रहँदा उपसचिव पदमा बहुवाका लागि पेश गरेको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली हो भनी विशेष अदालतबाट मिति २०६२।१।३० मा भष्ट्राचार ठहर्दा फैसला गरेको हुँदा निज पुनरावेदकको मिति २०५८।४।१९ को निर्णयबाट पहिल्यै स्वीकृत भएको राजिनामा बदर गरी निजलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) बमोजिमको अभियोगमा सोही ऐनको दफा ५९ (ख)(२) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने र निजले अवकाश लिंदाका बखत लिएको औषधीउपचार रकम र निवृत्तीभरणको रकम समेत असुल उपर गर्ने भन्ने निर्णय भएको देखियो । विभागीय मन्त्रीबाट गरिएको मिति २०६२।१।१९को सो निर्णय निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा (२) (ख) को प्रतिकूल भएको, राजिनामा स्वीकृत गराई बसेको व्यक्तिलाई निजामती सेवा ऐन बमोजिम विभागीय कारवाही र सजाय गर्न नमिल्ने, निवृत्त भइसकेको कर्मचारीलाई सेवामा रहे सरह गरी सजाय गरेको निर्णय कानूनसम्मत नभएको हुँदा बदर गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको यी पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकिर रहेको देखिन्छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ३७ को उपदफा (१)मा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गरिएको वा योग्यता ढाँटेको प्रमाणित हुन आएको अवस्थामा त्यस्तो निजामती कर्मचारीलाई निवृत्तीभरण दिइने छैन भन्ने व्यवस्था देखिदा निजामती सेवामा काम गरेबापत कानून बमोजिम पाउने निवृत्तीभरण लगायतका सुविधा भष्ट्राचारको कसुर ठहर भएको अवस्थामा नपाउने भन्ने कानुनी व्यवस्था देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा यी पुनरावेदकले शाखा अधिकृतको पदबाट राजिनामा दिई स्वीकृत गराई निवृत्तीभरण पाइरहेको अवस्थामा शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली पेश गरेको भन्ने कसुरमा अनुसन्धान तहकिकात गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गरेकोमा विशेष अदालतबाट भष्ट्राचार ठहर भई सो निर्णय सर्वोच्च अदालतबाट समेत मिति २०६५।१।१६ मा सदर हुने गरी फैसला भएको देखिन्छ । यसैगरी यी पुनरावेदकले शाखा अधिकृतको पदबाट दिएको राजिनामा स्वीकृत भई निवृत्तीभरण पाइरहेको हैसियतमा बसेको व्यक्तिलाई राजिनामा बदर गरी निजामती कर्मचारीको रूपमा सेवामा कायम गरी सो पदबाट बर्खास्त गर्ने गरेको निर्णय कानूनसम्मत नभएको भनी सर्वोच्च अदालतमा दायर गरेको रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६५।१।१६ मा निर्णय हुँदा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) को व्यवस्था समेत

उल्लेखगरी यी पुनरावेदकको बर्खासी उपर प्रशासकीय अदालतमा पुनरावेदन परी कतिपय प्रश्नहरू सो मुद्दामा विचाराधिन रहेको अवस्थामा रिट क्षेत्रबाट विचार गर्नुपर्ने अवस्था नदेखिँदा रिट निवेदन खारेज हुनेगरी निर्णय भएको देखिन्छ ।

यी पुनरावेदक शाखा अधिकृतको पदमा कार्यरत रहँदा उपसचिवको पदमा बहुवाको प्रयोजनका लागि निजले पेश गरेको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली हो भनी विशेष अदालतको फैसलालाई सर्वोच्च अदालतबाट समेत सदर गरी भष्ट्राचारको कसुर ठहर भएको अवस्था देखिँदा भष्ट्राचारको कसुर ठहर भएको स्थितिमा निजामती सेवा ऐन नियम बमोजिम निवृत्त भईसकेको कर्मचारीले कानुन बमोजिम पाउने सुविधा प्राप्त गर्न सक्छ, सक्तैन ? भन्ने प्रश्नमा नै फैसला कार्यान्वयन गर्ने नेपाल सरकारको अधिकारप्राप्त अधिकारीको मुख्य निर्णयको विषय हो । कुनैपनि किसिमले निजामती सेवाको पदबाट निवृत्त भएको निजामती कर्मचारीले भष्ट्राचारको कसुर अदालतबाट ठहर भएको अवस्थामा त्यस्तो निवृत्त कर्मचारीले पाईरहेको सुविधा निरन्तर रूपमा पाइरहन सक्छ, सक्तैन ? खाईपाई सकेको निवृत्तिभरण लगायतका अन्य सुविधाहरू असुल उपर गर्नुपर्ने हो होइन ? भन्ने प्रश्नहरूमा मात्र सिमित भई अधिकारप्राप्त अधिकारीले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ३७ को उपदफा (१) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ९४ को उपनियम (६) बमोजिम निर्णय गर्नुपर्नेमा राजिनामा स्वीकृत भएको कर्मचारीको राजिनामा बदर गरी पुनः कर्मचारी नै कायम गरी कारवाही गरेको त्यति हदसम्मको प्रक्रिया विभागिय मन्त्रीको कार्य त्रुटिपूर्ण भई गलती भएको मान्नुपर्ने हुन्छ । कुनैपनि विषयमा अनुसन्धान तहकिकात भई सो प्रक्रिया नटुङ्गिँदैको अवस्थामा कानुनी व्यवस्थालाई निष्कृत्य र प्रभावहिन बनाउने गरी राजिनामा स्वीकृत लगायतका कार्य गर्नु पनि स्वयंमा स्वथ्यकर हुँदैन । कुनैपनि निजामती कर्मचारीले पाउने निवृत्तिभरण लगायतका सुविधा सेवा गरेको कारणबाट पाउने सुविधा भएकाले जुनसुकै किसिमले पदबाट निवृत्त भएको निजामती कर्मचारीको सम्बन्धमा समेत निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ३७ को उपदफा (१) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ९४ को उपनियम (६) को कानुनी व्यवस्था आकर्षण हुनसक्ने नै देखिँदा यी पुनरावेदकले उपसचिवको पदमा बहुवाका लागि पेश गरेको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र नक्कली ठहर भई सर्वोच्च अदालतबाट समेत भष्ट्राचारको कसुर स्थापित भइरहेको अवस्थामा अवकाश लिदाका वखत लिएको औषधी उपचारको रकम र हाल सम्म लिएको निवृत्तिभरण लगायतको रकम समेत असुल उपर गर्ने भनी गरिएको नेपाल सरकार उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयका विभागीय मन्त्रीस्तरीय मिति २०६२।११।११ को निर्णय सदर हुने ठहर्छ । यो फैसलाको प्रतिलिपि जानकारीका लागि पुनरावेदक, सम्बन्धित कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई मिसल नियमानुसार बुझाईदिनु ।

.....
(काशीराज दाहाल)

अध्यक्ष

उक्त रायमा सहमत छौं ।

.....
(बालानन्द पौडेल)

सदस्य

.....
(चित्रदेव जोशी)

सदस्य

इति सम्वत् २०६६ साल मङ्सिर २२ गते रोज २ शुभम् ।

प्रशासकीय अदालत

इजलास

श्री काशीराज दाहाल.....अध्यक्ष

श्री चित्रदेव जोशी .....सदस्य

श्री बालानन्द पौडेल.....सदस्य

फैसला

सम्बत् २०६३ सालको पु.वे.नं.....३९

मुद्दा : नोकरीबाट हटाइएको ।

नवलपरासी जिल्ला प्रगतिनगर धारापानी गा.वि.स. वडा नं. ८ घर भै हाल

श्री मराङ्ग उप-स्वास्थ्य चौकी म्याग्दीमा पदाधिकार रहेको

अ.हे.व. टेकनाथ न्यौपाने .....१ पुनरावेदक
वादी

विरुद्ध

श्री मराङ्ग उप-स्वास्थ्य चौकी म्याग्दी	१	} विपक्षी प्रत्यर्थी
श्री जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय म्याग्दी	१	
श्री पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय पोखरा	१	
श्री स्वास्थ्य तथा जनस्वास्थ्य मन्त्रालय रामशाहपथ काठमाडौं	१	
श्री लोकसेवा आयोग उजुरी तथा वि.स.प. शाखा	१	

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ को उपदफा (१) तथा प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम ६ बमोजिम यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र निर्णय यस प्रकार छ :-

लुंखु प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पर्वतमा दरवन्दी रही खरौंखोला उप-स्वास्थ्य चौकीको अ.हे.व. पदमा कार्यरत तपाईं मिति २०५९।१।२९ गते देखि विना जानकारी आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहनु भएकोले के कति कारण आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहनु भएको हो ? सो को उचित स्पष्टीकरण सहित पत्र प्राप्त मितिले वाटोको म्याद वाहेक ७ दिन भित्र यस कार्यालयमा उपस्थित हुन जानकारी गराइन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पर्वतले मिति २०५९।१।१० मा यी पुनरावेदक टेकनाथ न्यौपानेलाई स्पष्टीकरण सहित उपस्थित हुनेवारेको पत्र ।

लुंखु प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पर्वतमा दरवन्दी रही खरौंखोला उप-स्वास्थ्य चौकीको अ.हे.व. पदमा कार्यरत तपाईं मिति २०५९।१।२९ गते देखि विना जानकारी तथा कार्यालयको आदेशलाई समेत वेवास्ता गरी के कति कारण आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहनु भएको हो ? सो को उचित स्पष्टीकरण सहित यो पत्र प्राप्त मितिले वाटोको म्याद वाहेक ७ दिन भित्र यस कार्यालयमा उपस्थित हुनु हुन जानकारी गराइन्छ, अन्यथा तपाईं उपर स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ बमोजिम कारवाही भै जाने व्यहोरा समेत यसै पत्रद्वारा

जानकारी गराइन्छ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पर्वतले मिति २०५९।८।११ मा यी पुनरावेदक टेकनाथ न्यौपानेलाई पुनःस्पष्टीकरण माग गरेको पत्र ।

लुंखु प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पर्वतमा दरवन्दी रही खरौंखोला उप-स्वास्थ्य चौकीको अ.हे.व. पदमा कार्यरत तपाईं मिति २०५९।१।२९ गते देखि विना जानकारी आफ्नो कार्यालयमा के कति कारणले अनुपस्थित रहनु भएको हो ? सो को उचित स्पष्टीकरण पेश गर्नु हुन भनी तपाईंको घर ठेगानामा वारम्बार पत्राचार गर्दा पनि कार्यालयमा उपस्थित नहुनु भएको, कुनै लिखित जवाफ पनि पेश हुन नआएको र कार्यालयको कुनै सम्पर्कमा समेत नआउनु भएकोले पुनः यो पत्र लेख्ने काम भएकोछ । तपाईं विना जानकारी तथा कार्यालयको आदेशलाई समेत बेवास्ता गरी के कति कारण आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहनु भएको हो ? सो को उचित स्पष्टीकरण सहित यो पत्र प्राप्त मितिले ऐनको म्याद भित्र यस कार्यालयमा उपस्थित हुन जानकारी गराइन्छ भनी पुनः मिति २०५९।१।१९ मा निज टेकनाथ न्यौपानेलाई लेखेको स्पष्टीकरण पत्र ।

लुंखु प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पर्वतमा दरवन्दी रही खरौंखोला उप-स्वास्थ्य चौकीको अ.हे.व. पदमा कार्यरत तपाईं मिति २०५९।१।२९ गते देखि विना जानकारी मिति २०५९।१।२९ देखि कार्यालयमा किन अनुपस्थित हुनु भएको हो ? सो को कारण सहित स्पष्टीकरण पेश गर्नु होला भनी घर ठेगानामा पत्र पठाईएको, कार्यालयमा के कति कारणले अनुपस्थित भएकोले के कति कारणले अनुपस्थित हुनु भएको हो ? कुनै कारण भए यो पत्र प्राप्त गरेको मितिले ७ दिन भित्र स्पष्टीकरण पेश गर्नु हुन अनुरोध गर्दै अब पनि लिखित स्पष्टीकरण पेश हुन नआएमा तपाईंलाई प्रचलित ऐन कानून वमोजिम कारवाही अगाडि बढाइने व्यहोरा यसै पत्रद्वारा जानकारी गराइन्छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६०।१।१२ मा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पर्वतले यी पुनरावेदक टेकनाथ न्यौपानेलाई लेखेको पुनः स्पष्टीकरण पत्र ।

लुंखु प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पर्वतको अ.हे.व. पदमा कार्यरत रहँदै आउनु भएका टेकनाथ न्यौपाने १ (एक) वर्ष भन्दा बढि समयसम्म कार्यालयको आदेशलाई समेत बेवास्ता (अवज्ञा) गरी कार्यालयको कुनै सम्पर्कमा समेत नआउनुभएको र केवल हाल आएर मात्र विरामी परेको कारण देखाई पेश गर्नु भएको स्पष्टीकरणमा सन्तोषजनक र चित्तवुभ्दो आधार समेत नदेखिएकोले तपाईंलाई स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४ (१) (ज) वमोजिम विदा स्वीकृत नगराई लगातार साठी दिनसम्म आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहेको कसुरमा सोही ऐनको दफा ७२(ख)(१) वमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट किन नहटाउने ? सेवाबाट हटाउनु नपर्ने कुनै कारण भए यो पत्र प्राप्त मितिले ऐनको म्याद भित्र सबुद प्रमाण र लिखित जवाफ सहित उपस्थित हुनु हुन जानकारी गराइन्छ । अन्यथा तपाईंलाई स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४(१)(ज) को कसुरमा सोही ऐनको दफा ७२ (ख) (१) वमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाइने व्यहोरा समेत यसै पत्रद्वारा जानकारी गराइन्छ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पर्वतले मिति २०६०।३।२२ मा लेखेको स्पष्टीकरण सहित हाजिर हुन आउने वारेको पत्र ।

लुंखु प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पर्वतमा दरवन्दी रही खरौंखोला उप-स्वास्थ्य चौकीका अ.हे.व. पदमा कार्यरत टेकनाथ न्यौपाने विना सूचना कार्यालयमा अनुपस्थित भई सरकारी काममा बाधा उत्पन्न गरेकोले घर ठेगानामा पत्राचार गर्दा पनि उपस्थित हुन नआएकोले यो सूचना गोरखापत्रमा प्रकाशित भएको मितिले ३५ दिनभित्र अनुपस्थित रहनाको कारण र हाजिर हुन पाउने आधार खुलेको स्पष्टीकरण सहित यस कार्यालयमा हाजिर हुन आउनु होला अन्यथा नियमानुसार कारवाही गरी सेवाबाट हटाउने व्यहोरा यसै सूचनाबाट जानकारी गराइन्छ भन्ने समेत व्यहोराको टेकनाथ न्यौपानेलाई मिति २०६२।४।२५ मा हाजिर हुन आउने वारे गोरखापत्रमा प्रकाशित गरेको सूचना ।

जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय अन्तर्गत मराङ्ग सब हे.पो.को दरवन्दीमा सरूवा भएका अ.हे.व. टेकनाथ न्यौपानेलाई लामो अवधिसम्म विनासूचना स्वास्थ्य संस्थामा उपस्थित नभई सम्पर्क विहीन भएकाले पटक पटक घर ठेगानामा पत्राचार गर्दा पनि हाजिर हुन नआई प्रथम पटक २०६२।४।२५ गतेका दिन हाजिर हुन पाउने सबुद प्रमाणसहितको निवेदनसाथ हाजिर हुन आउन गोरखापत्रमा ३५ दिने सूचना प्रकाशित गर्दा पनि सो म्याद भित्र हाजिर हुन नआई यस कार्यालयसँग सम्पर्क विहीन भएकाले पुनः यो दोश्रोपटक ३५ दिने

गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गरिएको छ । प्रथम पटक गोरखापत्रमा प्रकाशित सूचनामा उल्लेख भएवमोजिम हाजिर हुनआउनुहोला । अन्यथा पूर्व प्रकाशित सूचना अनुसार कारवाही हुने व्यहोरा यसै सूचनाद्वारा जानकारी गराइन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६२।१।८ गतेको गोरखापत्रमा प्रकाशित सूचना ।

मराङ्ग उप-स्वास्थ्य चौकी म्याग्दीका अ.हे.व. टेकनाथ न्यौपानेलाई नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को ७४(१)(ज) को कसुरमा सोही ऐनको दफा ७२(ख)(१) अनुसार विभागीय कारवाही गर्नका लागि सोही ऐनको दफा ८२ अनुसार लोकसेवा आयोगको राय परामर्शका लागि फाइल पठाईएको भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६२।१।५ को पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालयको पत्र ।

मराङ्ग उप-स्वास्थ्य चौकी, म्याग्दीमा पदाधिकार रहेका अ.हे.व. श्री टेकनाथ न्यौपानेलाई नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७२(ख)(१) वमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय गर्न परामर्श पठाई दिने भनी मिति २०६३।३।१ मा आयोगबाट निर्णय भएको हुँदा निर्णयानुसार परामर्श सहित सक्कल फाईल यसै साथ फिर्ता पठाईएको छ । निजलाई कारवाही भई सकेपछि सोको जानकारी यस आयोगलाई समेत दिनुहुन अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६३।३।२ को लोकसेवा आयोगको परामर्श पत्र ।

मराङ्ग उप-स्वास्थ्य चौकी, म्याग्दीमा पदाधिकार रहेका अ.हे.व. टेकनाथ न्यौपानेलाई नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७२(ख)(१) वमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय गर्न परामर्श प्राप्त हुन आएको हुँदा प्राप्त परामर्श वमोजिमको कारवाही कार्यान्वयनका लागि निजको सक्कलै फाईल यसैसाथ पठाईएको व्यहोरा आदेशानुसार अनुरोध छ, भन्ने व्यहोराको मिति २०६३।३।३२ को स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको पत्र ।

जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय म्याग्दी अन्तर्गत मराङ्ग उपस्वास्थ्य चौकीको अ.हे.व. पदमा कार्यरत टेकनाथ न्यौपाने मिति २०५९।१।१९ देखि विना सूचना विदा स्वीकृत नगराई अनुपस्थित रहेको देखिन आएकोले टेकनाथ न्यौपानेसंग नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ८० को उपदफा (१) वमोजिम म्याद दिई सफाई माग गरिएकोमा निजले चित्त बुझ्दो सफाई पेश गरेको देखिएन तसर्थ ऐनको दफा ७४ को (१)(ज) वमोजिमको कसुरमा सोही ऐनको दफा ७२ (ख)(१) वमोजिमको सजाय निजलाई किन नगर्ने ? सो गर्नु नपर्ने कुनै सबुद प्रमाण वा कारण केही भए ३५ दिनभित्र स्पष्टीकरण पेश गर्नु भनी ऐनको दफा ८१ वमोजिमको स्पष्टीकरण माग गरिएकोमा निजले चित्त बुझ्दो स्पष्टीकरण पेश गरेको देखिएन । यस सम्बन्धमा संकलन भएका कागजात बुझिएका सबुद प्रमाण समेत विचार गर्दा निज टेकनाथ न्यौपानेलाई ऐनको दफा ८२ वमोजिम ऐनको दफा ७२ को खण्ड (ख) (१) को सजाय प्रस्तावित गरी सो सजाय गर्नको निमित्त लोकसेवा आयोगको केन्द्रीय कार्यालय काठमाडौंसंग परामर्श मागिएकोमा सो कार्यालयबाट परामर्श प्राप्त भए अनुरूप निज अ.हे.व. टेकनाथ न्यौपानेलाई ऐनको दफा ७२ को खण्ड(ख)(१) वमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने आदेश गरिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६३।४।७ मा टेकनाथ न्यौपानेलाई स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु.महानिर्देशक डा. श्री महेन्द्र बहादुर विष्टले गरेको विभागीय सजायको आदेशको निर्णय ।

मिति २०५९।१।१९ गते देखि विदा स्वीकृत नगराई कार्यालयमा अनुपस्थित रहेको सम्बन्धमा स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४(१)(ज) वमोजिमको कसुर गरेको अभियोगमा कारवाही हुँदा सोही ऐनको दफा ७२(ख)(१) वमोजिम भविष्यमा स्वास्थ्य सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने मिति २०६३।४।७ मा निर्णय भएको व्यहोरा जानकारी गराइन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६३।४।१७ मा स्वास्थ्य सेवा विभागको सेवाबाट यी पुनरावेदक टेकनाथ न्यौपानेलाई हटाईएको पत्र ।

नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४ खण्ड (ज) वमोजिम साथै लापरवाहीका कारण अनुपस्थित भएको होइन अचानक सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी वेपत्ता पारी हाजीर हुन नसक्ने काबु बाहिरको परिस्थिति परी मिति २०५९।१।१८ बाट २०६३।३।५ सम्मको अवधिभर कष्टकर जीवन विताउन बाध्य भएको थिए । त्यस्तो अवस्थामा विपक्षी मध्येको स्वास्थ्य विभागले कुनै किसिमको सूचना मलाई दिएको छैन, स्पष्टीकरणको मौका पनि दिइएको छैन । स्थायी कर्मचारीलाई निष्कासन गर्दा अपनाउनुपर्ने प्रकृया अवलम्बन

गरिएको छैन । यो सरासर अन्यायपूर्ण छ, केवल स्पष्टीकरण माग्नु मात्र सफाई दिनु होइन भन्ने सिद्धान्त विपरित छ । त्यस्तै प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरित भएको निर्णय बदरभागी हुँदा बदर गरी पाउँ । साथै नोकरीबाट हटाउने कार्य अख्तियारवाला अधिकारीबाट भएको छैन, अधिकारप्राप्त अधिकारी भनेको विभागीय प्रमुख हुन, जसमा महानिर्देशकलाई तोकिएको छ, उक्त अधिकार अरू कसैले प्रयोग गर्न पाउने होइन लोकसेवा आयोगको समेत परामर्श लिँदा पनि हेर्ने नहेरी परामर्श दिइएको अवस्था छ । सो कार्य गर्दा प्राप्त निकायबाट नभई अनधिकृत निकाय र व्यक्तिबाट हुन गएको हो । अतः उल्लेखित आधारबाट म पुनरावेदकलाई नोकरीबाट हटाउन सोका लागि परामर्श दिने लोकसेवा आयोग लगायतको काम कारवाही मेरो हित प्रतिकूल छ । प्रचलित कानून, मानवीय विवेक, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त समेतका आधारमा त्रुटिपूर्ण हुँदा विपक्षी स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु.महानिर्देशकले मिति २०६३।४।७ को नोकरीबाट हटाउने पत्र र सो संग सम्बन्धित सम्पूर्ण कागजात, निर्णय, टिप्पणी र आदेश समेत त्रुटिपूर्ण हुँदा बदरभागी छ, बदर गरी म पुनरावेदकलाई यथावत् सेवामा पुनर्वाहाली गरी न्याय पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदक टेकनाथ न्यौपानेले मिति २०६३।६।२ मा.यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदन पत्र ।

यी पुनरावेदकलाई मिति २०५९।१।१९ बाट २०६३।३।२० सम्म आर्मीको हिरासतमा राखी २०६३।३।२१ मा छाडिदिएकोले उक्त अवधिमा आर्मीले निज पुनरावेदकलाई हिरासतमा लिएको हो होइन ? तत्सम्बन्धमा पर्वत स्थित आर्मीको कार्यालयबाट बुझ्ने भन्ने मिति २०६३।१।३ को र सगरमाथा मेडिकल हल भरतपुरमा यी पुनरावेदकले उपचार गराएको भन्ने उल्लेख गरेको देखिँदा २०६३।४।५ देखि २०६३।४।१६ सम्म सगरमाथा मेडिकल हल भरतपुरमा उपचार गराएको हो होइन ? र निजलाई सेनाको नियन्त्रणमा सो अवधिमा राखेको हो होइन ? सैनिक जनसम्पर्क निर्देशनालयलाई पत्रचार गरी जवाफ मगाउने भन्ने मिति २०६३।८।४ को यस अदालतको आदेश ।

टेकनाथ न्यौपानेको बारेमा सम्बन्धित सैनिक व्यारेकहरूमा बुझ्दा निजलाई सेनाले पक्राउ गरी हिरासतमा नरोखेको तथा भरतपुरस्थित सगरमाथा मेडिकल हलमा समेत उपचार नगरेको जानकारी प्राप्त हुन आएको व्यहोरा अनुरोध गरिन्छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६३।१।२७ मा नेपाली सेना जनसम्पर्क निर्देशनालयले यस अदालतलाई पठाएको जवाफ ।

छलफलको लागि अ.व. २०२ नं बमोजिम विपक्षी कार्यालयलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत फिकाई आएपछि नियमानुसार पेश गर्न भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।१।२४ मा यस अदालतबाट भएको आदेश ।

पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय पोखराको मिति २०६१।२।७ को निर्णय अनुसार यस कार्यालय अन्तर्गत सुरूवा भै रमाना भएको र निज हाजिर हुन नआएकोले अन्य कारवाही यस कार्यालयबाट अगाडी बढाई सेवाबाट हटाइएको देखिएको हुँदा निजलाई मिति २०५९।१।१८ मा फूलवारी व्यारेक पोखरामा बुझाइएको भनिएकोमा उक्त अवधिमा निज टेकनाथ न्यौपाने जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पर्वत अन्तर्गत लुंखु देउराली प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पर्वतबाट मिति २०६१।६।३ मा रमाना लिए पश्चात कार्यालयमा हाजिर नभएको हुँदा निज जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पर्वत अन्तर्गत लुंखु देउराली प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा अनुपस्थित भएको मिति २०५९।१।१९ देखि जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पर्वतले गरेको विभागीय कारवाहीलाई मात्र निरन्तरता दिई कारवाहीको अन्तिम टुंगो लागेको हुँदा अ.हे.व. टेकनाथ न्यौपानेलाई फूलवारी व्यारेक पोखरामा बुझाउन कार्यालयको लिखित वा मौखिक कुनै किसिमबाट संलग्नता नभएको व्यहोरा समेत जानकारीको लागि अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।८।११ मा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयको पत्र ।

पुनरावेदक टेकनाथ न्यौपानेलाई मिति २०५९।१।१८ गतेका दिन पर्वत जिल्लाको आर्मी व्यारेकको आदेशमा म्याग्दीबाट पक्राउ गरी फूलवारी व्यारेक पोखरा कास्कीलाई बुझाइएको सेनाको नियन्त्रणमारहेकोले कार्यालयमा हाजिर हुन नसकेको भन्ने पुनरावेदन जिकिर रहेको देखिँदा पुनरावेदकलाई आर्मीको नियन्त्रणमा राखिए नराखिएको सम्बन्धमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय म्याग्दी र फूलवारी व्यारेक पोखरा कास्कीलाई सो सम्बन्धमा निज म्याग्दीबाट पक्राउ भै सेनाको नियन्त्रणमा तत्काल राखे नराखेको सम्बन्धमा जो जे बुझ्नु पर्दछ, बुझी सो सम्बन्धि विवरण पठाउन जिल्ला प्रशासन कार्यालय म्याग्दी, जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय म्याग्दी

र सैनिक व्यापक पोखरा कास्कीलाई पत्र लेखि जवाफ माग गर्ने यस अदालतबाट मिति २०६४।७।२९ मा आदेश भएकोमा सो आदेशानुसार जाँचबुझ गरी विवरण पठाइएको नदेखिंदा प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम १० बमोजिम क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय पोखरा कास्कीका क्षेत्रीय प्रशासकलाई सो सम्बन्धमा यथार्थ विवरण १ महिना भित्र जो जे बुझ्नु पर्ने बुझी जाँचबुझ गरी जाँचबुझबाट देखिएका कुराहरू खुलाई प्रतिवेदन समेत साथै राखी पत्र लेखी जवाफ आएपछि नियमानुसार गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६५।२।१३ मा भएको आदेश ।

अ.हे.व. टेकनाथ न्यौपानेको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य सेवा निर्देशनालय, पोखराको मिति २०६१।२।७ को निर्णयानुसार पर्वतको लुखु देउराली प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रबाट म्याग्दीको मराङ्ग उपस्वास्थ्य चौकीमा सरूवा भएको सरूवा पश्चात जनस्वास्थ्य कार्यालय पर्वतको च. नं २२२ मिति २०६१।६।३ को पत्रानुसार मराङ्ग उपस्वास्थ्य चौकीमा रमाना गरेको र व्यक्तिगत फाईल समेत म्याग्दीमा पठाएको अभिलेखबाट देखिन आउँछ । निजको जिकिर बमोजिम पक्राउ परेको भनेको मिति २०५९।१।१८ गते निज आफ्नो कार्यालयमा उपस्थित रहेको देखिएन । यस सम्बन्धमा बज्रदलगण, अर्थुङ्गे व्यापक म्याग्दी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, पर्वत जिल्ला प्रशासन कार्यालय म्याग्दी समेत बुझि यकिन तर्फ प्रयास गर्दा निज पुनरावेदक म्याग्दीको मराङ्ग उपस्वास्थ्य चौकीमा उपस्थित नभएको साथै पर्वत जिल्लामा रहेको तत्कालीन सेनाको सानो टुकडीको आदेशले म्याग्दी स्थित गणलाई आदेश दिन सक्ने स्थिति समेत नभएको कारणले पुनरावेदकको जिकिर बमोजिम प्रमाणित हुने वा यकिन हुने आधार तथा मौखिक रूपमा विभिन्न श्रोतबाट अभिव्यक्त कुराहरूले निजको दावी भिडन आएन । यस्तै कास्की फूलवारी व्यापकबाट पनि कुनै कुरा खुली आउनसकेन । निजको दावी बमोजिम त्यति लामो अवधि सम्म विना पूर्ज हिरासतमा राखी रहँदा कर्हिँ कतै प्राप्त हुने गरी अभिलेख देखिन पर्नेमा सो स्थलगत रूपमा गई बुझ्दा आधार संकलन गर्न प्रयास गर्दा समेत आधार प्रमाण संकलन हालसम्म हुन नसकेकोले निज उक्त अवधिमा सेनको हिरासतमा थिए भन्ने कुरा यकिन गर्न सक्ने दोश्रो पटक मिति २०६४।४।२८ र २९ गते पर्वत, म्याग्दी स्थलगत रूपमा नै गई बुझ्दा समेत कुनै सबुद संकलन हुन नसकेको भन्ने व्यहोरा समेतको मिति २०६५।४।३० को क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालयले यस अदालतलाई लेखेको पत्र ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको पुनरावेदक टेकनाथ न्यौपाने विरूद्ध स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय समेत भएको नोकरीबाट हटाईएको भन्ने विषयक मुद्दाका पुनरावेदक पक्षबाट रहनु भएकी अधिवक्ता लक्ष्मी शर्माले यी पुनरावेदकलाई सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी वेपत्ता पारी हाजिर हुन नसक्ने गरी काबु बाहिरको परिस्थिति परी त्यती लामो समय सम्मको अवधिभरी कार्यालयमा अनुपस्थित भएको हो, स्वास्थ्य सेवा विभागका महानिर्देशकले मिति २०६३।४।७ मा सेवाबाट हटाउने गरी भएको विभागीय सजायको आदेश मानवीय विवेक समेतका आधारबाट वदर हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको वहस तथा प्रत्यर्थिका तर्फबाट रहनु भएका सरकारी वकील श्री जिवनिधि पौडेलले नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४ को उपदफा (१) को खण्ड (ज) को कसुरमा स्वास्थ्य सेवा विभागका महानिर्देशकले सुनवाईको मौका दिई कानूनद्वारा तोकिएको विधि र प्रक्रिया पुरा गरी गरिएको निर्णय कानूनसम्मत नै भएको, त्यसमा पनि यी पुनरावेदकले जसको निर्णय वदर गर्न माग दावी गरिएको छ, सो पक्ष स्वास्थ्य सेवा विभागलाई प्रत्यर्थी समेत बनाईएको नहुँदा स्वास्थ्य सेवा विभागका महानिर्देशकले यी पुनरावेदकलाई मिति २०६३।४।७ मा सेवाबाट हटाउने गरी गरिएको विभागीय सजायको निर्णय सदर हुनुपर्छ भनी गर्नु भएको वहस समेत सुनि सम्पूर्ण मिसिल कागजात अध्ययन गरी हेर्दा यी पुनरावेदकलाई स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु. महानिर्देशकले मिति २०६३।४।७ मा सेवाबाट हटाउने गरी गरेको विभागीय सजायको निर्णय कानून सम्मत छ छैन ? र सो निर्णय वदर गर्नु पर्ने हो होइन ? भन्ने विषयमा नै यस अदालतले निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयो । यी पुनरावेदकले यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदन पत्रमा लापरवाहीका कारण कार्यालयमा अनुपस्थित भएको होइन, अचानक सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी वेपत्ता पारी हाजिर हुन नसकी काबु बाहिरको परिस्थिति परी मिति २०५९।१।१८ बाट २०६३।३।५ सम्मको लामो अवधि भर कार्यालयमा अनुपस्थिति भएको हो भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गरी उपस्थित हुन नसकेको कारण सुरक्षा कर्मीले पक्राउ गरी वेपत्ता पारे कै कारण हो

भन्ने जिकिर लिएको देखिन्छ । यी पुनरावेदकको भनाई समेतबाट निज विदा स्वीकृत नगराई कार्यालयमा ४ वर्ष भन्दा बढी समय अवुपस्थित रहेको भन्ने कुरामा विवाद देखिएन । निज सुरक्षा निकायको नियन्त्रणमा रहेका कारण कार्यालयमा उपस्थित हुन नसकेको भन्ने जिकिरका सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्दा सो जिकिर समर्थन गर्ने गरी एकिनन सबुद प्रमाण पेश हुन आएको समेत देखिन्छ । यस सन्दर्भमा यी पुनरावेदक सुरक्षाकर्मीको नियन्त्रणबाट मुक्त भएपछि सरगमाथा मेडिकल हल भरतपुर चितवनमा भर्ना भई उपचार गराएको प्रमाण समेत बुझि पाउँ भन्ने पुनरावेदक तर्फको जिकिर रहेको सन्दर्भमा यस अदालतबाट तत्सम्बन्धमा सरगमाथा मेडिकलहलबाट जवाफ माग गरेकोमा सरगमाथा मेडिकलहल भरतपुरले २०६३।८।२६ मा “यस मेडिकल हलमा विरामी भर्ना गरी राख्ने चलन नभएको, विरामी राख्ने सैयाको व्यवस्था समेत नभएकोले निजले उपचार गराएको हो होइन एकिन गर्न नसकिने” भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतलाई जवाफ पठाएको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा नेपाली सेना सैनिक जनसम्पर्क निर्देशनालय जङ्गी अड्डाले यी पुनरावेदकलाई नेपाली सेनाले पक्राउ गरी हिरासतमा नराखेको तथा भरतपुर स्थित सरगमाथा मेडिकलहलमा समेत उपचार नगरेको भन्ने समेत व्यहोराको जवाफ मिति २०६३।९।२७ गतको पत्रमा उल्लेख भएको देखिन्छ । यसैगरी दुंगादल गुल्म कुस्मा ब्यारेक पर्वतले यी पुनरावेदकलाई २०५९।१।१९ गते पक्राउ नगरिएको, हिरासतमा पनि नराखिएको र यस गुल्मलाई कुनै पनि सुरक्षा निकायबाट नबुझाएकोले मिति २०६३।३।२० गते सम्म हिरासतमा राखि मिति २०६३।३।२१ गते छाडिएको भन्ने भनाई सत्य नभएको भन्ने समेत व्यहोराको जवाफ देखिन्छ । जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय म्याग्दी वेनीको मिति २०६४।८।११ को यस अदालतलाई लेखेको पत्रमा यी पुनरावेदकलाई हाजिर हुन पत्र पठाउँदा पनि निज कार्यालयमा हाजिर हुन नआएकोले गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गरिएको, निजलाई मिति २०५९।१।१८ मा फूलवारी ब्यारेक पोखरामा बुझाएको भन्ने पुनरावेदकको भनाई भएको, उक्त अवधिमा निज जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पर्वत अन्तर्गत लुखुदेउराली रहेको र निजले मिति २०६१।६।३ मा रमाना लिई हाजिर नभएको भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ ।

मिति २०६५।२।१३ को यस अदालतको आदेश बमोजिम क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय पश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र पोखराले तत्सम्बन्धमा छानविन गरी यस अदालत समक्ष मिति २०६५।४।३० मा प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदनमा “निज अ.हे.व. टेकनाथ न्यौपानेको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य सेवा निर्देशनालय, पोखराको मिति २०६१।२।७ को निर्णयानुसार पर्वतको लुखुदेउराली प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रबाट म्याग्दीको मराङ्ग उपस्वास्थ्य चौकीमा सरूवा भएकोमा सरूवा पश्चात जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय पर्वतको च.नं. २२२ मिति २०६१।६।३ को पत्रानुसार मराङ्ग उपस्वास्थ्य चौकीमा रमाना गरेको र व्यक्तिगत फाइल समेत म्याग्दीमा पठाएको अभिलेखबाट देखिन आउँछ । निजको जिकिर बमोजिम पक्राउ परेको भनेको मिति २०५९।१।१८ गते निज आफ्नो कार्यालयमा उपस्थित रहेको देखिएन । यस सम्बन्धमा वज्रदलगण, अर्थुङ्गे ब्यारेक म्याग्दी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, पर्वत, जिल्ला प्रशासन कार्यालय म्याग्दी समेत बुझि यकिन तर्फ प्रयास गर्दा निज पुनरावेदक म्याग्दीको मराङ्ग उपस्वास्थ्य चौकीमा उपस्थित नभएको साथै पर्वत जिल्लामा रहेको तत्कालिन सेनाको सानो टुकडीको आदेशले म्याग्दी स्थित गणलाई आदेश दिन सक्ने स्थिति समेत नभएका कारणले पुनरावेदकको जिकिर बमोजिम प्रमाणित हुने वा यकिन हुने आधार विभिन्न श्रोतबाट अभिव्यक्त कुराहरूले निजको दावी भिड्न आएन । निजको दावी बमोजिम त्यति लामो अवधि सम्म बिना पूर्जि हिरासतमा राखि रहँदा कहिँ कतै प्राप्त हुने गरी अभिलेख देखिनु पर्नेमा सो स्थलगत रूपमा गई बुझ्दा आधार सङ्कलन गर्न प्रयास गर्दा समेत आधार प्रमाण सङ्कलन हुन नसकेकाले निज उक्त अवधिमा सेनको हिरासतमा थिए भन्ने कुरा यकिन गर्न सक्ने दोश्रो पटक मिति २०६४।४।२८ र २९ गते पर्वत, म्याग्दी स्थलगत रूपमा नै गई बुझ्दा समेत कुनै सबुद सङ्कलन हुन नसकेको” भन्ने प्रतिवेदन रहेको देखिन्छ । यी पुनरावेदकले सुरक्षाकर्मीद्वारा पक्राउ गरी वेपत्ता पारिएकोले काबु बाहिरको परिस्थितिका कारण कार्यालयमा हाजिर हुन नसकेको भन्ने जिकिरका सम्बन्धमा यस अदालतले त्यस तर्फ पटक पटक सबुद प्रमाण सङ्कलन गर्ने आदेश गर्दा मुद्दा किनारा गर्नमा केही ढिलाई हुन गएको त्यसमा पनि पुनरावेदकले उठाएको प्रश्नको संवेदनशीलतालाई हेरी प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम १० बमोजिम क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय पोखरालाई यथार्थ जाँच गरी प्रतिवेदन पठाउन आदेश गरेकोमा यी पुनरावेदक त्यस अवधिमा

सेनाको नियन्त्रणमा रहको भन्ने कुरा प्रमाणित हुन नसकेको भन्ने प्रतिवेदन रहेको र त्यसमा पनि मिति २०६०।३।२० मा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय पवर्तले यी पुनरावेदकसंग मागेको स्पष्टीकरणमा यी पुनरावेदकले विदाको निवेदन माग गरेको भन्ने उल्लेख भएकोमा त्यस्तो विदा सुरक्षा निकायको नियन्त्रणमा रही मागेको भन्ने नदेखिएको र यति लामो अवधिसम्म यी पुनरावेदकको कार्यालय वा परिवारसंग सम्पर्क नहुँदा परिवार समेतले खोजीनीति गरी उजुरी निवेदन दिएको समेत कतैबाट खुल्न आएको नदेखिँदा निज सुरक्षा निकायको नियन्त्रणमा रहेको भन्ने कुरा सबुद प्रमाणबाट समर्थित हुन सकेको छैन । द्वन्द पछिको परिवर्तित सन्दर्भमा समेत पुनरावेदकको जिकिरलाई समर्थन गर्ने किसिमबाट कुनै सबुद प्रमाण प्रस्तुत हुन सकेको देखिन्न । पुनरावेदक पक्षलाई आफ्नो जिकिरका सम्बन्धमा समर्थन गर्ने प्रमाण पेश गर्न यस अदालतले पटक पटक अवसर दिँदा पनि कुनै ठोस सबुद प्रमाण पेश हुन सकेको अवस्था छैन ।

द्वन्दको समयमा वाध्यतावस सेवाबाट अलग हुन परेको अवस्थामा मिति २०६५।१।२२ को सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको निर्णय अनुसार शान्ति तथा पुनरनिर्माण मन्त्रालयमा त्यस्ता विषयहरूको टुङ्गो लगाउन पत्र पठाइसकिएको भन्ने २०६५।१।०६ को सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको जवाफ रहेको र शान्ति तथा पुनरनिर्माण मन्त्रालय तथा नेपाल सरकारले तत्सम्बन्धमा कुनै निर्णय गरेको अवस्था समेत भएको नदेखिँदा पुनरावेदकले यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदनमा उल्लेखित दावी जिकिर, सबुद प्रमाण र विद्यमान कानूनको आधारमा प्रस्तुत मुद्दाको निर्णय गर्नु पर्ने देखिएकोले यी पुनरावेदकको जिकिरलाई समर्थन गर्ने किसिमबाट यस परिवर्तित सन्दर्भमा समेत राज्यका निकायहरू र स्वयं पुनरावेदकको तर्फबाट समेत काबु बाहिरको परिस्थिति परी कार्यालयमा हाजिर हुन नसकेको भनी लिएको जिकिर समर्थन गर्ने कुनै प्रमाण पेश हुन नसकेको यस अवस्थामा नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ७४ को (१) को खण्ड (ज) बमोजिम विदा स्वीकृत नगराई लगातार ६० दिन सम्म आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहने कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाउन सकिने कानुनी व्यवस्था अनुरूप स्वास्थ्य सेवा विभागका का.मु. महानिर्देशकले सो ऐनको दफा ७२ को खण्ड (ख)को उपदफा (१) बमोजिम यी पुनरावेदकलाई सेवाबाट हटाउने गरी मिति २०६३।४।७ मा गरेको विभागीय सजायको निर्णय कानूनसम्मत नै देखिँदा सो निर्णय सदर हुने ठहर्छ । यो फैसलाको प्रतिलिपि जानकारीका लागि पुनरावेदक, सम्बन्धित कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

.....
(काशीराज दाहाल)
अध्यक्ष

उक्त रायमा सहमत छौ ।

.....
(बालानन्द पौडेल)
सदस्य

.....
(चित्रदेव जोशी)
सदस्य

इति सम्वत् २०६७ साल वैशाख ९ गते रोज ५ शुभम् ।

प्रशासकीय अदालत
इजलास
श्री काशीराज दाहाल.....अध्यक्ष
श्री चित्रदेव जोशी .....सदस्य
श्री बालानन्द पौडेल.....सदस्य

फैसला

सम्बत् २०६६ सालको पु.वे.नं.....१८

मुद्दा : सेवाबाट बर्खास्त ।

जिल्ला मोरङ्ग कटहरी गा.वि.स. वडा नं २ घर भई पूर्वाञ्चल
क्षेत्रीय सिंचाई निर्देशनालय विराटनगरमा हलुका
सवारी चालक पदमा कार्यरत प्रभुलाल चौधरी .....

पुनरावेदक
वादी

विरुद्ध

नेपाल सरकार, जलश्रोत मन्त्रालय, सिंचाई विभाग पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालय,
विराटनगर ..... प्रत्यर्थी

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ को उपदफा (१) तथा प्रशासकीय अदालत नियमावली,
२०५१ को नियम ६ बमोजिम यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र निर्णय यस प्रकार
छ :-

किरण थापाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी यी पुनरावेदक प्रभुलाल चौधरी समेत भएको
कुटपीटबाट अङ्गभङ्ग मुद्दाको कसूरमा जिल्ला अदालत मोरङ्गको मिति २०५९।१२।२३ को फैसलाबाट
रु.५,०००।-(पाँचहजार) जरिवाना र ८ वर्ष कैद ठहर भएको जानकारी प्राप्त भएकोले निजामती सेवा ऐन,
२०४९ को दफा ६९ को उपदफा (२) को खण्ड (क) बमोजिम तपाईंलाई सेवाबाट बर्खास्त गर्ने
मिति २०६०।१।३१मा निर्णय भए अनुसार बर्खास्त गरिएको व्यहोरा जानकारी गराइन्छ भन्ने समेत व्यहोराको
मिति २०६०।२।५ मा पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय सिंचाई निर्देशनालयले यी पुनरावेदक प्रभुलाल चौधरीलाई लेखेको
बर्खास्त गरिएको वारेको पत्र ।

किरण थापाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी तपाईंसमेत भएको कुटपीटबाट अङ्गभङ्ग
मुद्दाको कसूरमा जिल्ला अदालत मोरङ्गको मिति २०५९।१२।२३ को फैसलाबाट रु. ५,०००।- जरिवाना र ८
वर्षको कैद ठहर भएको जानकारी प्राप्त भएकोले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ को उपदफा (२)
को खण्ड (क) बमोजिम तपाईंलाई सेवाबाट बर्खास्त गर्ने मिति २०६०।१।३१ मा निर्णय भएकोले निर्णय
अनुसार बर्खास्त गरिएको पत्र तपाईंलाई बुझाई भरपाई पठाईदिन जिल्ला कारागार शाखा, मोरङ्गमा यस
निर्देशनालयको च.नं. १९०३ मिति २०६०।२।६ को पत्र साथ उक्त पत्र बुझ्न नमानेको भनी फिर्ता आएकोले

उक्त बर्खास्त गरिएकोवारे यसै सूचनाद्वारा तपाईंलाई जानकारी गराईएको छ, भन्ने समेत व्यहोराको २०६०।२।१६ गते गोरखापत्रमा प्रकाशित सूचना ।

म निवेदक त्यस कार्यालयमा हलुका सवारी चालक पदमा २०४८।२।६ देखि स्थायी नियुक्ति पाई सेवारत रहेको छु । म उक्त पदमा रहँदा एक कर्तव्यनिष्ठ कर्मचारीको रूपमा सेवारत रही आफ्नो दायित्व पुरा गरिरहेको थिएँ । यस्तैमा मेरो घरमा मलाई हेपाहा व्यवहार गरी म माथि ज्यानै लिने उद्देश्यले घरमा प्रवेश गरी आक्रमण गर्दा आक्रमणकारीबाट घर परिवार र मेरो प्रतिरक्षाको क्रममा आक्रमणकारी घाइते हुन पुगी म माथि कुटपीट मुद्दा चलेको र मिति २०५८।३।२८ गतेबाट थुनामा बस्नु पर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति श्रृजना भएकोले म थुना बसी हाल अदालतको फैसला बमोजिम कारागार मुक्त भएको हुँदा यो निवेदन दिन आएको छु । म यस कार्यालय र मेरो कर्तव्य प्रति कर्तव्यनिष्ठ रहेको र मेरो नियन्त्रण बाहिरको परिस्थिति श्रृजना भई थुनामा बस्नु परेकोले सेवामा उपस्थित हुन नसकेको हुँदा प्रचलित कानून तथा मानवीयताको आधारमा मलाई सेवामा हाजिर गराई कानून बमोजिम गरी पाउन सादर निवेदन गर्दछु भन्ने समेत व्यहोराको यी पुनरावेदक प्रभुलाल चौधरीले सेवामा वहाली गरी पाउँ भनी पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालयमा मिति २०६१।३।२५ मा दिएको निवेदन पत्र ।

पदमा यथावत वहाली गरी पाउँ भनी मिति २०६१।३।२५ मा दिनु भएको निवेदन उपर कारवाही हुँदा मिति २०६०।१।३१ को निर्णयानुसार निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) बमोजिम तपाईंलाई सेवाबाट अवकास गर्ने निर्णय भएको हुँदा तपाईंको निवेदन अनुसार यथावत वहाली गर्न नमिल्ने व्यहोरा जानकारी गराउँदै तपाईंलाई सेवाबाट अवकास गरिएको सम्बन्धमा मिति २०६०।२।१६ गतेको गोरखापत्रमा प्रकाशित सूचनाको कटिङ्ग थान १ समेत यसैसाथ पुनः उपलब्ध गराईएको व्यहोरा समेत निर्देशानुसार जानकारी गराईएको छ, भन्ने समेत व्यहोराको यी पुनरावेदक प्रभुलाल चौधरीलाई पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय सिंचाई निर्देशनालयले मिति २०६१।५।२७ मा लेखेको पत्र ।

सेवाबाट हटाउने निर्णय गर्दा म कारागारमा मुद्दाको पुर्पक्षमा थिएँ । सो सिलसिलामा मलाई तपाईंको के भनाइ छ ? भन्ने सम्म सोधपूछ गरिएन । एक्कासी सेवाबाट हटाईएको भन्ने जनाउ मैले मेरो पूर्वतः जागिरमा वहाली गर्न जाँदा जानकारी गराईयो । जबकी त्यसरी जुनसुकै किसिमले सेवाबाट हटाउने कारवाही गर्दा सम्बन्धित कर्मचारीलाई मनासिव सफाईको मौका दिनु पर्छ भन्ने व्यवस्था निजामति सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ र ६७ तथा कैयौं न्यायिक सिद्धान्त, नजिर समेतले गरेको छ, तर विपक्षी निर्देशनालयले मलाई सो मौका कुनै किसिमले पनि प्रदान गरेको छैन । मलाई मेरो जागिर समेत जाने गरी निर्णय गर्ने क्रममा कहिले पनि कारागारबाट नजिकै रहेको कार्यालयमा नत बोलाइयो, नत कुनै मेरो जागिर जाने समेतको कुरा उल्लेख गरी स्पष्टीकरण वा कुनै जानकारी नै मागियो । म पुर्पक्षमा रहेकै बखत एक्कासी मलाई जागिरबाट अवकास दिइएछ । जुनकुरा मैले कागारबाट छुटि कार्यालयमा गई खोजिगर्दा मिति २०६१।५।२७ मा मात्र थाहा पाएँ । यसप्रकार प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त समेत प्रतिकूल प्रत्यर्थी निर्देशनालयले गरेको निर्णय उल्टी वदर गरी मलाई पुनः सेवामा वहाली गरीपाउँ । मलाई मेरो जागीर गएको कुरा मिति २०६०।२।५ च.नं. ९०० मा पठाएको पत्रबाट थाहा दिएको भन्ने भनाई मिति २०६१।५।२७ मा जानकारी गराएको पत्र साथ प्राप्त भएको २०६०।२।१६ को गोरखापत्रको कटिङ्गबाट देखिन्छ, तर सो भुट्टा भएको, मलाई जागीरबाट हटाउने क्रममा कहिल्यैपनि जानकारी समेत नदिएको, स्पष्टीकरण दिने, आफ्नो कुरा भन्ने समेत मौका नदिएकोबाट पुष्टी हुन्छ । कारागारमा बसेको मानिसलाई पत्रिकामा सूचना प्रकाशित गरेकै भरमा जानकारी भएको भन्ने अर्थ गर्न मिल्दैन । त्यसकारण गैरकानुनी किसिमले वदनियतराखी मलाई सेवाबाट हटाईएको निर्णय वदर गरी पुनरवहाली गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६१।६।१८ मा यी पुनरावेदक प्रभुलाल चौधरीले यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदन पत्र ।

कुटपीट अङ्गभङ्गको मुद्दामा अदालतबाट यी पुनरावेदकलाई सजाय भएको भन्ने आधारमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (क) बमोजिम सेवाबाट बर्खास्त गरेको निर्णय निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (क) बमोजिम कुटपीट अङ्गभङ्गको कसूरलाई नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएको भन्न नमिल्ने भन्ने पुनरावेदकको

पुनरावेदन जिकिर विचारणीय भएकाले अ.वं. २०२ नं.वमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत भिकाई आएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६६।१०।४ मा यस अदालतबाट भएको आदेश ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (क) वमोजिम नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा अदालतबाट कसूरदार देखिएमा सेवाबाट बर्खास्त गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था रहेकोमा के कस्तो फौजदारी अभियोग नैतिक पतन देखिने कसूर हुन् भन्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या र सिद्धान्त प्रतिपादित भैसकेको भन्ने पुनरावेदकको कानुन व्यवसायीको बहस जिकिर भएकाले तत्सम्बन्धमा नजिर सहितको बहसनोट पुनरावेदकका कानुन व्यवसायीबाट पेश गर्न लगाई नियमानुसार गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६६।१२।१६मा यस अदालतबाट भएको आदेश ।

कुन मुद्दा नैतिक पतन हुने र कुन नहुने भन्ने कुनै नेपाल कानुनमा स्पष्ट परिभाषा र व्याख्या भएको नपाईएकोले र कुटपीट अङ्गभङ्ग मुद्दा मुलुकी ऐन कुटपीटको महल अन्तर्गत चलेको हुनाले सो नम्बर/महलमा अध्ययन गर्दा समेत यस्तो मुद्दालाई नैतिक पतन हुने फौजदारी मुद्दाको सूचीमा राखेको पाइएन । कुटपीट अङ्गभङ्ग मुद्दालाई नैतिक पतन हुने फौजदारी मुद्दा मानिदैन । अर्कोतर्फ सर्वोच्च अदालतले गरेका फैसला नजिर तर्फ हेर्दा पनि कतै कुनै मुद्दामा कुटपीट अङ्गभङ्ग मुद्दा नैतिक पतन हुने फौजदारी मुद्दा हो भनी कतै उल्लेख भएको नपाईएको, सामान्यतया जवरजस्ती करणी, लागूऔषध, ठगी, चोरी, डाका मुद्दालाई मात्र नैतिक पतनको कोटीमा राखिएको सर्वोच्च अदालतको फैसलाहरूबाट देखिन आएको पाइन्छ । तर ज्यान मुद्दा, कुटपीट अङ्गभङ्ग मुद्दा जस्ता मुद्दाहरूलाई कतै नैतिक पतन हुने फौजदारी मुद्दाको कोटीमा राखिएको नदेखिएको भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदकका कानुन व्यवसायीले यस अदालतमा मिति २०६७।१।२९ मा पेश गरेको बहस नोट ।

नियम वमोजिम दैनिक पेशी सूचिमा चढी यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकको तर्फबाट रहनुभएका कानुन व्यवसायी अधिवक्ता श्री कमलमणि निरौलाले अङ्गभङ्गको कसूरमा यी पुनरावेदकले अदालतबाट सजाय पाएको भएपनि अङ्गभङ्गको कसूर नैतिक पतन हुने फौजदारी मुद्दा नभएकाले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) खण्ड (क) वमोजिम अदालतबाट अङ्गभङ्ग कसूरमा कसूरदार ठहर गरेको भन्ने आधारबाट सेवाबाट बर्खास्त गर्ने गरेको निर्णय कानुन प्रतिकूल भएकाले वदर हुनपर्छ भनी गर्नुभएको बहस र प्रत्यर्थीका तर्फबाट रहनु भएका सरकारी वकिल श्री तेजनारायण पौडेल र श्री जीवनीधि पौडेलले यी पुनरावेदक अङ्गभङ्गको कसूरमा सर्वोच्च अदालतबाट समेत दोषी ठहर भईसकेको र एउटा निजामती कर्मचारीले आफ्नो आचरण विरुद्ध त्यस्तो गम्भिर फौजदारी कसूर गरेको कार्यलाई नैतिक पतन हुने फौजदारी अपराध मान्नु पर्ने नै हुँदा यी पुनरावेदकलाई सो आरोपमा सेवाबाट बर्खास्त गर्ने गरी गरेको निर्णय कानुनसम्मत नै देखिँदा सदर हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको बहस समेत सुनी सम्बन्धित मिसिल कागजात अध्ययन गरी हेर्दा यी पुनरावेदकलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (क) वमोजिम नैतिक पतन हुने फौजदारी अभियोगमा अदालतबाट सजाय भएको अवस्थामा सेवाबाट बर्खास्त गर्न सकिने व्यवस्था अनुरूप अङ्गभङ्गको कसूर गरेको आरोपमा अदालतबाट सो आरोप ठहर भएको अवस्थामा सेवाबाट बर्खास्त गर्ने गरी पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय सिंचाई निर्देशनालयका निर्देशकले मिति २०६०।१।३१ मा गरेको निर्णय कानुनसम्मत छ, छैन ? र सो निर्णय वदर हुनपर्ने हो, होइन ? भन्ने प्रश्नमा नै यस अदालतले निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

यी पुनरावेदक प्रभुलाल चौधरी पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय सिंचाई निर्देशनालय विराटनगरमा हलुका सवारी चालकको पदमा कार्यरत रहँदाको अवस्थामा मिति २०५८।३।२८ गते यी पुनरावेदकले आफ्नो घर कम्पाउण्डभित्र बाहिरका व्यक्ति जीवन थापालाई बोलाई धारिलो हतियार कट्टीले प्रहार गरी हातै छिनाई काटी अङ्गभङ्गको कसूरमा वादी नेपाल सरकार विरुद्ध यी पुनरावेदक प्रतिवादी भई अदालतमा दायर भएको मुद्दा मिति २०५९।२।२३ मा जिल्ला अदालत मोरङबाट फैसला हुँदा यी पुनरावेदकलाई आरोपित कसूर ठहर गरी ८ वर्ष कैद र ५ हजार जरिवानाको फैसला भएकोले फैसलाले कसूरदार ठहराएको कारणबाट निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (क) वमोजिम पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय सिंचाई निर्देशनालयका निर्देशकले मिति २०६०।१।३१ गते सेवाबाट बर्खास्त गर्ने निर्णय गरेको देखियो । यी पुनरावेदकले अङ्गभङ्गको

कसूर गरेको भन्ने सो मुद्दा सर्वोच्च अदालतबाट समेत मिति २०६२।१२।२० मा अन्तिम फैसला भई चार वर्षको कैदको सजाय समेत भएको देखिन्छ। यी पुनरावेदकलाई सेवाबाट बर्खास्त गर्दा स्पष्टीकरण पेश गर्ने मौका समेत नदिई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त प्रतिकूल निर्णय भएको भन्ने पुनरावेदकले जिकिर लिएको सम्बन्धमा हेर्दा कुनै पनि व्यक्तिको हक अधिकारमा असर गर्ने किसिमबाट निर्णय गर्दा प्रतिवादको मौका दिनुपर्ने प्राकृतिक न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त हो, यसको बर्खिलाप हुने गरी निर्णय भएकोमा त्यो मान्य नहुने भन्ने सिद्धान्त रहेकोमा यी पुनरावेदकले अङ्गभङ्गको कसूर गरेको आरोपमा निजले अदालतमा समेत प्रतिवाद गरेको, त्यसमा पनि निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५६ को खण्ड (क) ले नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा अदालतबाट कसूरदार ठहरिएको अवस्थामा सफाईको सबुद दिने मौका नदिई सेवाबाट बर्खास्त गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था रहेको सन्दर्भमा पुनरावेदकले प्रतिवाद गर्न नपाएको भन्ने जिकिर कानून सम्मत देखिएन। यी पुनरावेदकले यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदनमा नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा अदालतबाट कसूर ठहरिएको अवस्थामा मात्र निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (क) बमोजिम सेवाबाट बर्खास्त गर्न सकिनेमा अङ्गभङ्गको कसूर नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोग नभएकाले विभागीय सजायको निर्णय कानून प्रतिकूल भएको भन्ने जिकिरको सन्दर्भमा हेर्दा नेपाल कानूनले के कस्तो फौजदारी अभियोग नैतिक पतन हुने भन्ने सम्बन्धमा कुनै स्पष्ट परिभाषा गरी मुद्दाहरूको वर्गीकरण गरेको देखिन्छ। नैतिक पतन देखिने फौजदारी अपराधभिन्न के कस्ता अपराधहरू पर्दछन् भन्ने प्रश्न आफैमा एउटा जटिल प्रश्न भएकाले विधायिकाबाट कानूनमा कुनै स्पष्ट परिभाषा वा स्पष्टीकरण गरी नैतिक पतन सम्बन्धी अपराधको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। कुनै व्यक्तिमा कुनै अयोग्यताका आधारहरू तोक्ने सन्दर्भमा कतिपय ऐन कानूनमा नैतिक पतन हुने फौजदारी कसूरमा सजाय पाएको भन्ने सम्मको उल्लेख भएको देखिन्छ। कुनै अपराध नैतिक पतन देखिने फौजदारी अपराध हो होइन भन्ने कुराको निर्णय सम्बन्धित समाजमा तत्काल कायम रहेको नैतिक मूल्यको सन्दर्भमा गर्नुपर्ने हुन्छ। सधैं र सबै परिस्थितिका लागि नैतिक पतन देखिने फौजदारी अपराधको किटुवा सूचि तयार गरी स्पष्टीकरण वा परिभाषा दिन पनि सम्भव देखिन्छ। यही कुरालाई ध्यानमा राखी नैतिक पतन हुने फौजदारी कसूरमा किटान गर्ने कार्य विधायिकाले न्यायिक विवेकमा नै छाडेको र न्यायकर्ताले पनि विषय र सन्दर्भलाई विचार गरेरमात्र त्यस सम्बन्धमा कुनै निष्कर्षमा पुग्नुपर्छ, भन्ने सिद्धान्त रहेको देखिन्छ (अम्बरबहादुर पाण्डे क्षेत्री समेत विरुद्ध नरबहादुर पाण्डे क्षेत्री, २०३० सालको स्पेसल नं १/५२, ने.का.प. २०३०, पृ. २४६)। “नैतिक पतन” भन्नाले स्वच्छ र असल व्यवहार नहुनु, सामाजिक अस्मिता विरुद्धको चरित्र हुनु हो। यथार्थमा यसभित्र व्यापक र विविध प्रकृतिको अवधारणाहरू पर्न सक्ने हुँदा विभिन्न परिप्रेक्ष्यको सन्दर्भ र पृष्ठभूमिमा यसको निष्कर्ष निकाल्नुपर्दछ (रामएकवाल साह विरुद्ध जिल्ला शिक्षा कार्यालय वारा, ने.का.प. २०६०, नि. नं ७२१५, पृ.३६८)। ऐन कानूनले नैतिक पतन देखिने फौजदारी अपराधको स्पष्ट परिभाषा र वर्गीकरण नगरेको अवस्थामा कसूरको गम्भिरतालाई हेरेर नै निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ। यस सम्बन्धमा अङ्गभङ्गको कसूरलाई गम्भिर अपराधको रूपमा राज्यले लिई त्यस्तो अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात र अभियोजन गर्ने कार्य राज्य पक्षबाटै हुने गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूचि-१ को खण्ड ३६ बमोजिम नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी अङ्गभङ्ग कसूरलाई तोकेको देखिन्छ। निजामती कर्मचारीले कार्यालयको काम र जिम्मेवारी बाहेक निजी जीवनमा पनि शिष्टाचार र नैतिकता अनुरूपको आचरण र व्यवहार गर्नु पर्ने हुन्छ। निजामती सेवा ऐन, नियमले समेत निजामती कर्मचारीले कसैलाई पनि यातना दिनु नहुने, दुर्व्यवहार र हिंसा सम्बन्धी कार्य गर्न नहुने गरी विभिन्न आचरणका नियमहरू तोकेको छ। यसरी आचरणका नियमहरू नतोकेको अवस्थामा पनि सदाचारयुक्त व्यवहार गर्नु कर्मचारीको कर्तव्य हो। भारतीय सर्वोच्च अदालतले गोविन्द मेनन (१९६७) को मुद्दामा राष्ट्रसेवक कर्मचारीले सार्वजनिक सेवा वा कार्यालयको जिम्मेवारीको अतिरिक्त निजी जीवनमा पनि शिष्टता र नैतिकताको निश्चित मापदण्डलाई पालना गर्नुपर्दछ, यस्तो मापदण्ड प्रतिकूल कार्य गरेको अवस्थामा त्यस्तो राष्ट्रसेवक कर्मचारी सजायको भागीदार हुने (Govind Menon v. Union of India, AIR 1967 SC 1274) भन्ने समेत व्याख्या रहेको देखिँदा प्रस्तुत विषयको सम्बन्धमा समेत आफ्नै घर कम्पाउण्डभित्र बाहिरका व्यक्ति जीवन थापालाई बोलाई यी पुनरावेदकले धारिलो हतियार कट्टीले

प्रहार गरी हात छिनाई अङ्गभङ्ग गरेको अभियोगका सम्बन्धमा पुनरावेदकको स्वीकारोक्ति एवम् पीडितको परीक्षण प्रतिवेदन समेतबाट प्रमाणित भइरहेको भन्ने आधारमा सर्वोच्च अदालतबाट समेत कसूर ठहर भएको देखिँदा निज पुनरावेदकले हात जस्तो महत्वपूर्ण कर्मेन्द्रीय अङ्ग नै वेकम्मा हुने गरी छिनाई अदालतबाट त्यस्तो कसूरमा सजाय पाएको अवस्थामा नैतिक पतन नहुने सदाचारयुक्त काम गरेको भन्न सकिने अवस्था देखिन्न । अङ्गभङ्गको कसूर गरेको भन्ने सर्वोच्च अदालतको फैसलाबाट समेत ठहर भैसकेको अवस्थामा पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय सिंचाई निर्देशनालयका निर्देशकले मिति २०६०।१।३१ मा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (२) को खण्ड (क) बमोजिम यी पुनरावेदक प्रभुलाल चौधरीलाई सेवाबाट वर्खास्त गर्ने गरी गरिएको निर्णय कानून सम्मत नै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । यो फैसलाको प्रतिलिपि जानकारीकालागि पुनरावेदक, सम्बन्धित कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई मिसिल नियमानुसार बुभाईदिनु ।

.....
(काशीराज दाहाल)
अध्यक्ष

उक्त रायमा सहमत छौं ।

.....
(बालानन्द पौडेल)
सदस्य

.....
(चित्रदेव जोशी)
सदस्य

इति सम्वत् २०६७ साल वैशाख ३० गते रोज ५ शुभम् ।

५.

प्रशासकीय अदालत

इजलास

श्री काशीराज दाहाल.....अध्यक्ष

श्री चित्रदेव जोशी .....सदस्य

श्री वालानन्द पौडेल.....सदस्य

फैसला

सम्बत् २०६६ सालको पु.वे.नं..... १७

मुद्दा : सेवाबाट हटाएको ।

जिल्ला वारा फेटा गा.वि.स. वडा नं ५ घर भई जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुर हेटौडाको पालुङ्ग इलाका वन कार्यालय अन्तर्गत मार्खु रेञ्जर पोष्टमा वनरक्षक पदमा कार्यरत सुरेश गिरी .....१ पुनरावेदक

विरुद्ध

जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुर जिल्ला वन अधिकृत .....१ विपक्षी प्रत्यर्थी

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६९ को उपदफा (१) तथा प्रशासकीय अदालत नियमावली, २०५१ को नियम ६ बमोजिम यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र निर्णय यस प्रकार छ :-

आफू खटिएको रेञ्जपोष्टमा मिति २०६४।०।१७ गते देखि अनुपस्थित रहनु भएकोले अनुपस्थित रहनुको स्पष्टीकरण सहित पत्रप्राप्त भएको मितिले वाटोको म्याद बाहेका ३(तीन) दिनभित्र कार्यालयमा हाजिर हुनआउनुहुन अनुरोध छ अन्यथा निजामती सेवा ऐन, २०४९(संशोधन) अनुसार कारवाही भैजाने व्यहोरा जानकारी गराईन्छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।१०।१७ को जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुर, हेटौडाको स्पष्टीकरण सहित हाजिर हुनआउने वारेको पत्र ।

मार्खु रेञ्जपोष्टमा कार्यरत वन रक्षक सुरेश गिरी मिति २०६४।०।१७ गतेदेखि आफू कार्यरत रेञ्जपोष्टमा अनुपस्थित भएको कारण यस कार्यालयको मिति २०६४।१०।१७ गतेको पत्रबाट स्पष्टीकरण सहित हाजिर हुनआउनको लागि निजको घर ठेगानामा पत्राचार गर्दा निज हालसम्म पनि वन कार्यालयमा हाजिर हुननआउनुभएको साथै ठेकिएको रेञ्जपोष्टमा समेत अनुपस्थित रहेको भनी सम्बन्धित रेञ्जपोष्टको रेञ्जरबाट यस कार्यालयमा जानकारीको प्राप्त हुन आएकोले निजलाई नियमानुसार कारवाही गर्न मुनासिव देखि कारवाहीको लागि सिफारिस गरिएको व्यहोरा अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।११।२९ को जिल्ला वन कार्यालय पालुङ्गको जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुरलाई लेखिएको कारवाही सम्बन्धी पत्र ।

फेटा गा.वि.स. वडा नं ५ घर भई यस कार्यालय अन्तर्गत पालुङ्ग इलाका वन कार्यालयमा स्थायी वनरक्षक पदमा कार्यरत सुरेश गिरी पूर्व सूचना विना मिति २०६४।०।१७ गतेदेखि आफ्नो कार्यालय/कार्यक्षेत्रमा अनुपस्थित रहनु भएकोले निजामती सेवा ऐन (दोश्रो संशोधन, २०६४ समेत), २०४९ को दफा ४१ तथा निजामती सेवा नियमावली (सातौं संशोधन, २०६४ समेत), २०५० को नियम ६८ बमोजिम अनुपस्थित अवधि गयल र तलवकट्टी गरी विभागीय सजाय समेत किन नगर्ने ? नगर्नु पर्नाको

सन्तोषजनक आधार प्रमाण भए यो सूचना प्रकाशित भएको मितिले १(एक) दिनभित्र आफ्नो सफाई पेश गर्नुहुन ऐनको दफा ६६ बमोजिम जानकारी गराईन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।१२।१ मा वनरक्षक सुरेश गिरीलाई सफाई पेश गर्ने बारे गोरखापत्रमा प्रकाशित सूचना ।

मिति २०६४।१२।१६ गतेका दिन आफ्नो कार्यक्षेत्रमा नै रहँदा रहँदै मलाई रिगांटा लाग्ने र ज्वरो आउने भएकोले म मिति २०६४।१२।१७ गते विरगंज गई चेकजाँच गर्दा जण्डिस र घाँटीको विरामी भएको कारणले वोल्न समेत नमिलेको र डाक्टरको सल्लाह अनुसार १६ सोह्र हप्तासम्म हिडडुल गर्न बढी बोल्न समेत नमिल्ने भनी उपचार गराई औषधी खाईरहेको र मलाई अभिसम्म निको समेत नभएकोले औषधी खाईरहेकोछु । त्यसैले मलाई निजामती सेवा नियमावली (सातौँ संशोधन) २०५०, को नियम ६८ बमोजिम अनुपस्थित अवधि गयल र तलवकट्टी गरी विभागीय कारवाही नगरी मेरो संचित घर विदा र विरामी विदाबाट कट्टी गरीपाउनको साथै हाजिर समेत हुनपाउन विरामी भएको डाक्टर सर्टिफिकेट समेत यसै निवेदन साथ संलग्न राखी पेश गरेको छु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।१२।१४ मा सुरेश गिरीले जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुरमा पेश गरेको स्पष्टीकरण जवाफ ।

मिति २०६४।१२।१७ गते देखि खटिएको माखु रेञ्जपोष्टबाट पूर्व स्वीकृती विना कार्यक्षेत्र छाडी अनुपस्थित रहेको सम्बन्धमा घर ठेगानामा स्पष्टीकरण साथ हाजिर हुनआउने भनी पत्राचार हुँदा हाजिर हुन नआएको कारणबाट मिति २०६४।१२।१९ मा गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गरी अनुपस्थित अवधिको गयल र तलवकट्टी गरी विभागीय सजाय समेत किन नगर्ने ? नगर्नु पर्नाको सन्तोषजनक आधार प्रमाण भए सूचना प्रकाशित भएको मितिले १ दिन भित्र निजामती सेवा ऐन (दोश्रो संशोधन २०६४ समेत), २०४९ को दफा ६६ बमोजिम सफाई माग गरिएकोमा सो सूचना मिति २०६४।१२।१४ गतेका दिन थाहा नगरी अनुपस्थित नहुनु पर्नेमा आफू खुशी कार्यालयलाई जानकारी समेत नदिई मिति २०६४।१२।१७ देखि ३ महिनाभन्दा बढी अनुपस्थित रहेको देखिएको र ३ महिना भन्दा बढी अवधिसम्म पनि कार्यालयलाई हुलाकबाट समेत जानकारीसम्म नगराई गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित भएपछि मात्र घाटी दुखेको र जण्डिस भएको भन्ने अनुपस्थित रहनाको भनाई सन्तोषजनक नदेखिएकोले निजामती सेवा ऐन (दोश्रो संशोधन २०६४ समेत), २०४९ को दफा ६९(१)(छ) अनुसार सोही ऐनको दफा ५९ को ख(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट किन नहटाउने ? यो पत्र पाएको १ दिनभित्र आफ्नो स्पष्टीकरण पेश गर्न हुन सूचित गरिन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।१२।१५ को जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुर, हेटौडाको वन रक्षक सुरेश गिरीलाई पुनः स्पष्टीकरण पेश गर्नको लागि लेखिएको पत्र ।

निजामती सेवा ऐन (दोश्रो संशोधन २०६४), २०४९ को दफा ६९(छ) अनुसार सोही ऐनको दफा ५९ को ख(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाइएमा मेरो जीवनयापन गर्ने उपाय यो एउटा मात्र सेवा भएको र यसबाट नै मैले मेरा टुहुरा छोराछोरीलाई समेत पालन पोषण गरी रहेको हुँदा मेरो जग्गा जमीन पनि नभएकोले जीवन धान्न नसक्ने विचचली हुने भएकोले एकपटकका लागि सहानुभूतिपूर्वक विचारपुऱ्याई दिनु भई कारवाही नगरी पाउन गयल अवधिको मेरो संचित विरामी विदा र घर विदाबाट कट्टी गरी एकपटकको लागि हाजिर हुनपाउन यो स्पष्टीकरणको जवाफ पेश गरेको छु भन्ने समेत व्यहोराको वनरक्षक सुरेश गिरीले जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुरमा मिति २०६४।१२।२६ मा पेश गरेको पुनः स्पष्टीकरण जवाफ ।

जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुर अन्तर्गत माखु रेञ्जपोष्टमा कार्यरत श्रेणी विहिन वनरक्षक सुरेश गिरीले निजामती सेवा ऐन २०४९ (दोश्रो संशोधन २०६४ समेत), को दफा ६९(१) (छ) अनुसार मिति २०६४।१२।१७ देखि विदा स्वीकृत नगराई लगातार ९० दिन सम्म आफ्नो कार्यक्षेत्रबाट अनुपस्थित रहेको अवस्था देखिँदा सोही ऐनको दफा ५९ को खण्ड ख (१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने विभागीय सजाय गर्न मिति २०६४।१२।१४ मा लोक सेवा आयोगमा परामर्शको लागि पठाइएको पत्र ।

जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुरमा तत्कालिन वनरक्षक सुरेश गिरीलाई सेवाबाट हटाउने सजाय गर्न परामर्शको लागि लोकसेवा आयोगमा पठाएकोमा लोकसेवा आयोगबाट परामर्श प्राप्त भएको हुँदा कारवाही

गरी सो को जानकारी यस मन्त्रालय तथा लोकसेवा आयोगमामा समेत दिनुहुन भनी वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयबाट लेखी आएको हुँदा लेखी आएअनुसार कारवाही गरी सम्बन्धित निकाय र यस विभागलाई जानकारी गराउनुहुन अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।४।१८ को वन विभागको जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुरलाई लेखेको पत्र ।

जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुर अन्तर्गत मार्खु रेञ्जपोष्टमा कार्यरत श्रेणी विहिन वन रक्षक सुरेश गिरीले निजामती सेवा ऐन, २)०४९ दोश्रो संशोधन २०६४ समेत) को दफा ६१(१) (छ) अनुसार मिति २०६४।८।१७ देखि विदा स्वीकृत नगराई लगातार ९० दिन सम्म आफ्नो कार्यक्षेत्रबाट अनुपस्थित रहेको तथ्य, कार्यालयबाट गराइएको जाँचबुझ र फाईल साथ संलग्न कागजातहरूबाट देखिन आएकोले निज वन रक्षक सुरेश गिरीसंग निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ को उपदफा (१) बमोजिम १ दिनको म्याद दिई सफाई पेश गर्न २०६४।१२।१ को गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गर्दा म्यादभित्र सफाई पेश गर्नुपर्नेमा २०६४।१२।४ मा थाहा पाएको भनी सोही मितिमा सफाई पेश गर्नु भएको र पेश भएको सफाईमा जण्डिस र घांटीको विरामी भएको कारवाही बोल्न समेत नमिलेको डाक्टरबाट सल्लाह अनुसार १६ हप्तासम्म हिडडुल गर्न र बढी बोल्न समेत नदिएको भनी उपचार गराई औषधी खाइरहेको भनी पेश गर्नु भएको देखिँदा मिति २०६४।८।१७ देखि ३ महिना भन्दा बढी अवधि सम्म हुलाकबाट समेत जानकारी सम्म नगराई गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित भए पछि मात्र निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१(१)(छ) को कसुरमा सोही ऐनको दफा ५९को खण्ड (ख)(१) बमोजिम सजाय निजलाई किन नगर्ने ? सो गर्न नपर्ने कुनै सबुद प्रमाण तथा कारण केही भए पत्र पाएको मितिले १ दिन भित्र स्पष्टीकरण पेश गर्न लेखिएकोमा निज सुरेश गिरीले मिति २०६४।१२।५ मा नै बुझी मिति २०६४।१२।६ मा पेश गरेको स्पष्टीकरणमा मिति २०६४।८।१७ गते देखि आफू खटिएको क्षेत्रबाट पूर्व स्वीकृत लिई जानु पर्नेमा एककासी विरामी भई उपचारको लागि गई उपचार गराउँदा सिक्किस्त विरामी परेको कारणले मैले उपचार गराउँदा गराउँदै जण्डिस भन विग्रन गई मरणासन्न हुने अवस्था समेत भएकोले मैले समयमा नै खबर गर्न नसकेको र मेरो घरको अवस्था समेत दयनीय रहेको श्रीमतीको समेत केही पहिला मृत्यु भएको हुनाले घरमा साना साना छोराछोरी मात्र भएकोले नै समयमा खबर गरी दिने कोही पनि नभएकोले समयमा खबर गर्न नसकेको हुँ भनी स्पष्टीकरण पेश गरेको र यस सम्बन्धमा संकलन भएका कागजात, बुझिएको सबुद प्रमाण र पेश भएको स्पष्टीकरण उपर समेत विचार गर्दा खटाइएको रेञ्जपोष्टमा एकाएक जानकारी विना अनुपस्थित रहँदा वीचमा कुनै खबर जानकारी आउँछ की भनी प्रतिरक्षा गर्दा समेत कुनै जानकारी र खबर नआएको कारणबाट यस कार्यालय अन्तर्गत पालुङ्ग इलाका वन कार्यालयबाट २ महिनापछि निजको घर ठेगानामा हाजिर हुनआउने भनी पत्राचार हुँदा समेत हाजिर हुननआएको र कुनै सम्पर्क र जानकारी समेत नगराई विना सूचना नब्ये दिनभन्दा बढी कामबाट अनुपस्थित रही निजामती सेवा ऐन, २०४९ को खण्ड (ख)(१) को कसुर गरेको देखिएकोले निज सुरेश गिरी उपर ऐनको दफा ५९ को खण्ड (ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय प्रस्ताव गरी सो सजाय गर्नको निमित्त लोकसेवा आयोगको मिति २०६४।४।२ को पत्रबाट सो सजाय गर्न परामर्श प्राप्त भएको जानकारी वन विभागको मिति २०६४।४।१८ को पत्रबाट लेखी आए अनुरूप वन रक्षक सुरेश गिरीलाई ऐनको दफा ५९ को खण्ड (ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी २०६४ फाल्गुण १९ गतेदेखि लागू हुने गरी सेवाबाट हटाउने सजायको आदेश दिने निर्णय गरिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला वन कार्यालय, मकवानपुरका जिल्ला वन अधिकृत शम्भुप्रसाद चौरसियाले मिति २०६६।६।२२ मा गरेको निर्णय ।

म पुनरावेदक मिति २०५१।४।२ मा स्थायी नियुक्ति पाई अनवरत सेवारत छु हालसम्म दोषरहित भई आएको मेरो विरुद्धको आदेशबाटै स्पष्ट छ । अन्य गैह्र कानुनी काम गरेको भए मिति २०६६।६।२२ को आदेशमा आउने नै थियो । अधिकृतहरूले खटाएको खटिएको ठाँउ स्थानमा वा फिल्डमा जाँदा आउँदाका समस्याहरूसंग परिचित भई मैले गरेको कारवाही कार्यालयमा प्रष्ट छ । मेरो व्यक्तिगत फाईल रेकर्डबाट छिप्ने कुरा होइन । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ ले विशेष र सामान्य भनी गरेको व्यवस्थाले ऐ. दफाको खण्ड (ख) म उपर सिक्किस्त विरामी हुँदाको काबुवाहिरको परिस्थितिमा लागू हुन सक्ने होइन ।

मिति २०६४।०।१७ देखि अनुपस्थितिको कुरा मिति २०६४।१०।१७ गते मात्र विपक्षी कार्यालयले जानकारी पाई कारवाहीको प्रकृया बढाउने पनि होइन । निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ५४,५५ र ५५ क. ले दैनिक हाजिर, कार्यालय समय समेतको पूरा व्यवस्थाले म कही कतै उम्कन सक्ने ठाउँ पनि छैन । म विरामी भएकै कारण, मैले कार्यालयमा फोन मार्फत जानकारी गराएको कुरा कतै आदेशमा उल्लेख र मूल्याङ्कन भएको छैन । बरू नियम १०७ (१) को व्यवस्थाले मिति २०६४।१०।१७ को पत्र मेरो हातैमा प्राप्त हुन पर्नेमा नभई गोरखापत्रबाट म्याद सूचना जारी गरी जानकारी गराउनुले गैह्रन्यायिक प्रकृया हो भन्ने कुरामा कुनै शंका रहने अवस्था छैन । मलाई सजाय गर्दा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ को खण्ड(ख) बमोजिम मिति २०६४।११।१९ गतेदेखि लागू हुने गरी सेवाबाट हटाइएको रहेछ । सेवाबाट हटाउने अख्तियार निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६२(१)(ग) अन्तर्गत राजपत्र अनंकित म निजामती कर्मचारीलाई विभागीय सजाय दिने अधिकारीको रूपमा म कार्यरत रहेको कार्यालयको विभागीय प्रमुखलाई तोकेको छ, सजाय गर्ने अधिकार ऐनको दफा ९ र ६२ बमोजिम तोकिएको अधिकारीले मात्र सजाय गर्न सक्छ । मलाई सजाय विभागीय प्रमुखले नगरी एउटा वन अधिकृतले सजाय गर्नु अधिकारक्षेत्रको पालना नगरी सजाय गर्न मिल्ने होइन । त्यस्तै मलाई सजाय गर्दा मिति २०६४।११।१९ देखि लागू हुने गरी भनी आदेशमा उल्लेख गरिएको रहेछ । मिति २०६६।६।२२ मा निर्णय आदेश गरेर मिति २०६४।११।१९ देखि लागू हुने भनी निर्णय आदेशपूर्व म कसरी कुन कानूनले भूतलक्षी असरको सिकार हुन सक्दछु । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को यो भावना होइन । ऐनको भावना र व्यवस्था विपरितको आदेश बदर गरी न्यायपाऊँ । १ दिने सूचना म्याद गम्भिरतापूर्वक मनन गरी जारी गरिएको उचित म्याद मान्नसकिन्न । स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गर्दा विवेकसंगत देखिनु पर्छ, १ दिने म्याद न्यायसंगत छैन । सिकिस्त विरामी रहेको, थला परेको, म आफू निम्न स्तरको कर्मचारीलाई कार्यालयले सम्मान सेवाको बदला सजाय गर्ने होइन । यथार्थ बुझी न्याय पाँउ भन्ने समेत व्यहोराको वनरक्षक सुरेश गिरीले मिति २०६६।७।१५ गते यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदन पत्र ।

विभागीय कारवाही गरी सेवाबाट हटाउँदा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६७ र ६८ तथा निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १०७ र १०८ को प्रक्रिया नपुऱ्याई सफाईको मौका समेत नदिई सेवाबाट हटाएको निर्णय कानून प्रतिकूल भएको भन्ने पुनरावेदन जिकिर विचारणिय भएकोले अ.व. २०२ नं बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षी भिकाई आएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६७।१।३ मा यस अदालतबाट भएको आदेश ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचिमा चढी यस इजलास समक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकको तर्फबाट उपस्थित अधिवक्ता श्री दिर्घलाल गिरीले विभागीय प्रमुखले सजाय गर्नुपर्नेमा कार्यालय प्रमुखले गरेको निर्णय अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि भएको, त्यसमा पनि सफाई पेश गर्न उचित समय नदिएकोले पूर्वाग्रह राखी यी पुनरावेदकलाई विभागीय कारवाही गरिएको हुँदा सो निर्णय बदर हुनपर्छ, भनी गर्नुभएको बहस सुनी पुनरावेदन जिकिर तथा सम्बन्धित मिसिल कागजात समेत अध्ययन गरी हेर्दा देहायका विषयमा यस अदालतले निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

१. यी पुनरावेदकलाई विभागीय सजाय गर्ने अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट कारवाही र सजायको निर्णय भएको हो होइन ?
२. प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त बमोजिम प्रतिवाद गर्ने उचित मौकाबाट बचिंत गरी कारवाही र सजाय भएको हो होइन ?
३. यी पुनरावेदकलाई मिति २०६६।६।२२ मा जिल्ला वन अधिकृतले सेवाबाट हटाउने गरी गरेको विभागीय सजायको निर्णय कानूनसम्मत छ छैन ? र सो निर्णय बदर गर्नुपर्ने हो होइन ?
१. यी पुनरावेदकलाई विभागीय सजाय गर्ने अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट कारवाही र सजायको निर्णय भएको हो होइन ? भन्ने प्रश्नतर्फ सर्वप्रथम विचार गर्नुपर्ने देखिन आयो । विधायिकाले कानूनद्वारा स्पष्ट रूपमा अधिकार नदिएसम्म कुनैपनि निकाय वा सार्वजनिक अधिकारीले कसैको हक अधिकारमा अतिक्रमण गर्ने किसिमले निर्णय गर्न सक्दैन भन्ने प्रशासकीय कानून र न्यायको आधारभूत मान्यता रहेको छ । कुनैपनि निकाय वा

व्यक्तिले अधिकार नभएको विषयमा क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी निर्णय गर्दछ, भने त्यस्तो निर्णय मान्य हुँदैन । सार्वजनिक अधिकारप्राप्त अधिकारीले कुनै पनि विषयमा निर्णय गर्नुपूर्व त्यस विषयमा निर्णय गर्ने अधिकारक्षेत्र आफूलाई भए नभएको सम्बन्धमा प्रारम्भिक रूपमा हेरी निर्णय गर्नुपर्ने त्यस सम्बन्धी पूर्वशर्त (*Condition Precedent*) हो, अर्थात् निर्णयकर्ताले निर्णय गर्नुपर्ने विषयमा (*The merits of the case*) प्रवेश गर्नु भन्दा अगाडि आफूलाई त्यस विषयमा कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार छ, छैन ? भनी सो सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रश्नमा (*Preliminary Questions*) ध्यान दिनु पर्दछ । कानुनले स्पष्ट र किटानी रूपमा विशेष व्यवस्था गरेको अवस्थामा बाहेक न्यायिक, अर्ध-न्यायिक, निलम्बन र वर्खास्त वा सजाय गर्ने जस्ता कुनै पनि किसिमको निर्णय गर्न कानुनले जसलाई अधिकार तोकेको हुन्छ, सोही अधिकारीले प्रयोग नगरी अरूलाई प्रत्यायोजन गर्न पनि मिल्दैन (*Allingham v. Minister of Agriculture, 1948, EA All ER 780; Barnard v. National Dock Labour Board 1953, 2 QB 18; Vine v. National Dock Labour Board, 1956, 3 All ER 939*) । विधायिकाले निश्चित शर्त, निर्देशन वा मार्गदर्शन तोकी अधिकार प्रत्यायोजन गरेको अवस्थामा सो शर्त, निर्देशन र मार्गदर्शन अनुरूप नै अधिकार प्रत्यायोजन गरी सो प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गरेको रहेछ, भने मात्र त्यस्तो प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गतको निर्णय मान्य हुन्छ, अन्यथा शर्त र प्रक्रिया पूरा नगरी प्रत्यायोजन गरेको अधिकार मान्य नभई बदर हुने सिद्धान्त रहेको देखिन्छ (*Devi Das Gopal Krishnan v. State of Punjab, 1967 AIR, SC 1901*) । कुनै कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाउने, वर्खास्त गर्ने वा कुनै किसिमको विभागीय सजाय गर्ने अधिकार अर्ध-न्यायिक प्रकृतिको अधिकार हो । कानुनमा किटानीसाथ अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक न्यायिक अधिकारको न त प्रत्यायोजन नै हुन सक्तछ, न त अधिकारप्राप्त अधिकारीको स्वीकृति वा समर्थनले यस्तो अधिकारको अनधिकृत प्रयोगलाई कानुनी बनाउन सक्तछ, निर्णय गर्ने अधिकार कानुनले जसलाई तोकेको छ, उसैले निर्णय गरेको हुनुपर्दछ (रि.नं १११९/२०२७, **अरूण कुमार सुवेदी विरूद्ध गोरखापत्र कर्पोरेशन समेत, सर्वोच्च अदालत निर्णय, मिति २०२८/५/२८**) । अधिकार नै नभएको निकाय वा व्यक्तिले अधिकार प्रयोग गर्नु वा अधिकार भएको व्यक्ति वा निकायले कानुनले तोकेको भन्दा बढी अधिकार प्रयोग गर्नु वा अधिकारको सीमा भन्दा बाहिर गई कार्य गर्नु **अधिकारक्षेत्रको त्रुटि** (*Jurisdictional Error*) हुन्छ । अधिकारक्षेत्रको त्रुटि विभिन्न किसिमबाट हुनसक्दछ । कुनै निकाय वा व्यक्तिलाई कानुन बमोजिम सो विषयबस्तु हेर्ने अधिकार नै नभएको वा विषयबस्तु हेर्ने अधिकार भएपनि त्यस्तो निकायको गठन प्रकृया नै कानुनसम्मत नभएको वा निर्णय गर्ने अधिकारीको संख्या नै नपुगेको वा कानुनले क्षेत्राधिकार नतोकेकोमा पक्षको सहमतीले क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी कार्य गरेको जस्ता विभिन्न स्वरूपहरू हुनसक्छन् । अधिकारक्षेत्र नै नभएको विषयमा अधिकारक्षेत्र भएको सम्झी विवादको कारवाही र किनारा गर्नु **“अधिकारक्षेत्रको त्रुटि** (*Jurisdictional Error*) हो भने अधिकारक्षेत्र भएकाले कानुन प्रतिकूल कार्य गर्नु **कानुनी त्रुटि** (*Error of Law*) हो (*Pearlman v. Harrow School, 1979, 3 Q.B. 56*) । कानुनी अधिकार बाहिर गई निर्णय गरिएको छ, भने त्यस्तो निर्णय बदर हुन्छ (*Associated Provincial Houses Ltd. v. Wednesbury Corporation, 1948, 1 KB, 223*) । यदि निर्णयकर्तालाई त्यस्तो विवादको कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार नभएमा वा अधिकारक्षेत्र बाहिर गई कारवाही गरेमा त्यस्तो निर्णय अविवेकी र गैरकानुनी भई अमान्य हुने सिद्धान्तहरू रहेको देखिन्छ :-

"It is a general rule, that no court of limited jurisdiction can give itself jurisdiction by wrong decision on a point collateral to the merits of the case upon which the limit to its jurisdiction depends; and however its decision may be final on all particulars, making up together that subject-matter which, if true, is within its jurisdiction, and, however necessary in many cases it may be for it to make a preliminary inquiry, whether some collateral matter be or be not within the limits, yet, upon this preliminary question, its decision must always be open to inquiry in the superior court. "

- *Bunbury v. Fuller, 1853, 9 Ex. 111,*

"If the decision maker exercises his powers outside the jurisdiction conferred, in a manner which is procedurally irregular or is unreasonable, he is acting ultravires his powers and therefore unlawfully" . - R v. Hull University Visitor, 1993, AC 682.

कानुनी शासन र सुशासनको मान्यता अनुरूप जुन अधिकारीलाई कानूनले निर्णय गर्ने अधिकार सुम्पिएको छ सोही अधिकारीले कानूनको रित पुर्याई निर्णय गरेको हुनुपर्दछ । यस सिद्धान्तको सन्दर्भमा हेर्दा यी पुनरावेदक राजपत्र अनंकित निजामती कर्मचारी हुन भन्ने कुरामा विवाद देखिन्छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ को खण्ड (ख) बमोजिम सेवाबाट हटाउने विभागीय सजायको आदेश दिने अधिकारी सो ऐनको दफा ६२ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) ले सम्बन्धित कार्यालयको विभागीय प्रमुख वा राजपत्रांकित कार्यालय प्रमुखलाई दिएको देखिन्छ । कानूनको यस व्यवस्था अनुसार विभागीय प्रमुख वा राजपत्रांकित कार्यालय प्रमुखले विभागीय सजायको आदेश दिन सक्ने अधिकार भएको सन्दर्भमा सेवाबाट हटाउने जस्तो कर्मचारीको लागि कठोर सजाय कार्यालय प्रमुखले गर्न नसकि सम्बन्धित विभागीय प्रमुखबाट हुनुपर्छ भन्ने कानूनको मनसाय हो भन्ने पुनरावेदकका कानून व्यवसायीको बहस जिकिर भएकोमा कानूनले कसुरको प्रकृति र सजायको मात्राका आधारमा कुनै भेदभाव गरी निर्णय गर्ने अधिकारी छुट्टयाएको नभई राजपत्रअनंकित कर्मचारीलाई ऐनको दफा ५९ को खण्ड (ख) बमोजिम सजायको आदेश दिने अधिकार विभागीय प्रमुख वा राजपत्रांकित कार्यालय प्रमुखलाई समान रूपमा तोकेको देखिँदा यी पुनरावेदकलाई सम्बन्धित राजपत्रांकित कार्यालय प्रमुखले सेवाबाट हटाउनेसम्मको विभागीय सजायको आदेश दिने अधिकार रहे भएकै देखिँदा अधिकारक्षेत्र नभएको व्यक्तिले सजाय गरेको भन्ने पुनरावेदकको जिकिर कानून सम्मत देखिएन ।

२. प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त बमोजिम प्रतिवाद गर्ने उचित मौकाबाट बंचित गरी कारवाही र सजाय भएको हो होइन ? भन्ने प्रश्न तर्फ विचार गर्दा हक अधिकारमा असर गर्ने प्रकृतिको निर्णय गर्दा निर्णयकर्ताले प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई पूर्ण परिपालना गरी निर्णय गरेको हुनुपर्दछ । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त अधिकारको दुरुपयोग (*Abuse of power*) वा निर्णयकर्ताको स्वेच्छाचारिता (*Arbitrariness*) को रोकथाम र नियन्त्रणका लागि बिकसित भएको न्यायको सिद्धान्त हो । निर्णयकर्ताको कामकारवाहीमा स्वच्छता र निष्पक्षताको निमित्त प्राकृतिक न्याय र स्वच्छ सुनुवाईको अधिकारलाई स्वीकार गरिएको हो (" *The concept of rule of law would lose its validity if the instrumentalities of the state are not enlarged with the duty of discharging their functions in a fair and just manner. The requirement of acting judicially in essence is nothing but a requirement to act justly and fairly and not arbitrarily and capriciously*". **A.K. Kraipak v. Union of India**, AIR,1970, SC 150) । प्राकृतिक न्यायको आत्मा भनेको निर्णयकर्ताको कामकारवाहीमा स्वच्छता देखिनु हो (*Fair play in action*) । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त स्वच्छ र निष्पक्षता कायम गर्ने प्रयोजनका निमित्त आवश्यक शर्त भएकाले सबै मुद्दामा एकैनासले यन्त्रवत् रूपमा नहेरी मुद्दाको विषयवस्तु र परिस्थितिमा अदालतले त्यसको जाँच गर्नुपर्दछ (**Russel v. Duke of Norfolk**, 1949 1 All ER 109) । भन्ने सिद्धान्तहरु रहे भएको देखिन्छ । यस कुरालाई देहायका मुद्दाहरूमा व्यक्त भएको देहायको उद्धरण समेतले स्पष्ट गर्दछ :-

"The so- called rules of natural justice are not engraved on tablets of stone. To use the phrase which better expresses the underlying concept, what the requirements of fairness demand when any body, domestic, administrative or judicial, has to make a decision which will affect the rights of individuals depends on the character of the decision- making body, the kind of decision it has to make and the statutory or other framework in which it operates. In particular, it is well established that when a statute has conferred on any body the power to make decisions affecting individuals, the courts will not only require the procedure prescribed by the statute to be followed, but will readily imply so much and no more to be introduced by way of additional procedural safeguards as will ensure the attainment of fairness"

—Lloyd v. McMohan, 1987, AC 625.

"Natural Justice or fairness is a requirement that the common law through the judges has grafted on to statutory provisions which give powers to persons or bodies which can adversely affect individuals. It is for the case in any given court to decide what fairness requires"

-R.v. Monopolies and Mergers Commission, 1987;

"The notion that when the rules of natural justice have not been observed, one can still uphold the result because it would not have made any differences is to be treated with great caution. Down that slippery slope lies the way to dictatorship. On the other hand if is a case where it is demonstrable beyond doubt that it would have made no difference, that court may if it thinks fit, uphold a convention even if natural justice had not been done"

R.v. Ealing Magistrates' Court, 1996

(Peter Leyland & Terry Woods (Ed), Administrative Law Facing the Future Old Constraints & New Horizons, Great Britain: Blackstone Preaa Ltd., 1977, pp.188-193)

आरोप लगाउनेले स्वेच्छाचारी, पूर्वाग्रही र दूराशयपूर्ण किसिमबाट कसैलाईपनि आरोप लगाई निर्दोषिताका विरुद्ध आरोपकर्ताको स्वेच्छामा तथ्य र घटनाहरू सृजना हुन नसकोस्, सत्य र तथ्य कुराहरू प्रतिवादका प्रक्रियाद्वारा स्थापित हुनसकुन् भन्ने अभिप्रायले अख्तियारवालाको काम कारवाहीमा स्वच्छता र निष्पक्षता कायम राख्न प्राकृतिक न्याय, स्वच्छ सुनवाई, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको विकास गरिएको हो । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई जुनसुकै मुद्दामा पनि यन्त्रवत् प्राविधिक रूपमा मात्र नलिई वास्तविक न्याय प्रदान गर्न मुद्दाको विषयवस्तु र परिस्थितिमा निर्भर रहने कुरा भएकाले सोही अनुरूप अदालतले न्यायको रोहमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त पालना भएको छ, छैन भनी हेरी निष्कर्षमा पुग्नुपर्दछ भन्ने देखिन्छ । यस सिद्धान्तहरूको सन्दर्भमा हेर्दा यी पुनरावेदकलाई प्रतिवाद गर्ने उचित मौका दियो दिइएन भन्ने प्रश्नतर्फ विचार गर्दा यी पुनरावेदकलाई बाटोको म्याद बाहेक तीन दिनभित्र अनुपस्थित रहनुको स्पष्टीकरण सहित कार्यालयमा उपस्थित हुन निजलाई कार्यालयले मिति २०६४।१०।१७ मा पत्र पठाउँदा पनि हाजिर नभएकोले मिति २०६४।१२।११ मा गोरखापत्रमा समेत सूचना प्रकाशित गरी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ बमोजिम स्पष्टीकरण पेश गर्न मौका दिएकोमा सो सूचनाको आधारमा यी पुनरावेदकले मिति २०६४।१२।१४ मा तत्सम्बन्धमा स्पष्टीकरण लेखी सम्बन्धित स्पष्टीकरण माग्ने अधिकारी समक्ष लिखित प्रतिवाद गरेको देखिन्छ । यसैगरी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६७ बमोजिम सजाय प्रस्ताव गरी स्पष्टीकरण पेश गर्न माग गरेको विषयमा पनि निजले मिति २०६४।१२।१६मा सम्बन्धित स्पष्टीकरण माग्ने अधिकारी समक्ष लिखित स्पष्टीकरण पेश गरेको देखिदा प्रतिवाद गर्ने मौकाबाट बंचित भएको भन्ने देखिएन । जहाँसम्म प्रतिवाद गर्ने समय १ (एक) दिनमात्र दिइयो भन्ने जिकिर छ, सो सम्बन्धमा हेर्दा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ र ६७ ले निश्चित म्याद किटान गरी सूचना दिनुपर्ने भन्ने व्यवस्था नभई उचित म्याद दिई स्पष्टीकरण माग्नु पर्ने भन्ने व्यवस्था गरी विभागीय सजाय दिन पाउने अधिकारीले नै परिस्थिति र अवस्थालाई हेरी उचित म्याद दिनुपर्ने विधायिकाको मनसाय रहेको देखिन्छ । प्रतिवाद गर्न मुनासिब र उचित समय दिनुपर्दछ भन्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त हो । यदि उचित समय नदिएको कारण निजले प्रतिवाद गर्न नसकेको भन्ने अवस्था देखिएको भए पुनरावेदकको जिकिर तर्कसङ्गत हुन सक्छ । तर तोकिएको म्याद भित्रै स्पष्टीकरण पेश गरेको देखिन्छ भने उचित समय भएन भनी प्रतिवाद गर्न मौका नपाएको भन्न सकिने अवस्था रहन्न । अतः प्रस्तुत मुद्दामा यी पुनरावेदकलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६६ र ६७ बमोजिम दुईपटक स्पष्टीकरण माग गरेकोमा दुबै पटक स्पष्टीकरण माग गर्ने अधिकारी समक्ष यी पुनरावेदकको लिखित स्पष्टीकरण प्रस्तुत गरेको देखिदा प्रतिवाद गर्न उचित समय भएन भन्ने पुनरावेदकको जिकिर मुनासिब देखिएन ।

३ यी पुनरावेदकलाई मिति २०६६।६।२२ मा जिल्ला वन अधिकृतले सेवाबाट हटाउने गरी गरेको विभागीय सजायको निर्णय कानूनसम्मत छ, छैन ? र सो निर्णय बदर गर्नुपर्ने हो होइन ? भन्ने प्रश्नतर्फ विचार गर्दा अनुशासित र जिम्मेवार कर्मचारीतन्त्र सुशासनका निम्ति आवश्यक पर्ने लोकतन्त्रिक राज्य व्यवस्थाको आधारभूत मान्यता हो । अनुशासित, इमान्दार र सक्षम कर्मचारी प्रशासनबाट नै सेवाग्राहीले प्रभावकारी

रूपमा सेवा पाउन सक्दछन् । राष्ट्रसेवक कर्मचारीले कानुनद्वारा तोकिएको कर्तव्य र दायित्व जिम्मेवारीपूर्वक वहन गरिरहेको अवस्थामा वा कानुन विरुद्ध स्वेच्छाचारी किसिमले त्यस्तो राष्ट्रसेवक कर्मचारी उपर कुनै कारवाही गरी सजाय गरिएको स्थितिमा सो कारवाही र सजाय मान्य नभई वदर हुने कर्मचारी सेवा सम्बन्धी विधिशास्त्र (*Service Jurisprudence*) को आधारभूत सिद्धान्त हो । यसैगरी कुनैपनि राष्ट्रसेवक कर्मचारीले सार्वजनिक सेवा वा निजी जीवनमा समेत निश्चित कर्तव्य र दायित्व जिम्मेवारीपूर्वक वहन गरी समाजमा मर्यादित, अनुशासित र नैतिकवान व्यक्तिको रूपमा प्रस्तुत हुनुपर्दछ भन्ने अपेक्षा राज्यले राखेको हुन्छ । कानुनद्वारा तोकिएको कर्तव्य र दायित्व पालना नगर्ने वा कानुन प्रतिकूल हुनेगरी कार्य गर्ने राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई सजायको भागिदार बनाइएमा नै कर्मचारीतन्त्रमा अनुशासन कायम भई स्वच्छ प्रशासनको विकास हुन्छ भन्ने मान्यता समेत कर्मचारी सेवा विधिशास्त्रको रहेको देखिन्छ । राज्यको ऐन कानुन नीति नियम लागू गर्ने कर्मचारीमा सेवाप्रतिको निष्ठाका ह्रास भई त्यस्ता कर्मचारीले आचरणगत नियमहरू पालन नगरी इच्छा लागे कार्यालयमा उपस्थित हुने, इच्छा नलागे विदा समेत नलिई आफू खुशी बस्ने किसिमको आचरणले सार्वजनिक एवम् सरकारी सेवालाई लिन पुगियो भने सेवाग्राहीको सरकारी सेवाप्रतिको विश्वास टुट्न सक्दछ । कर्मचारीले आफूलाई कानुनद्वारा तोकिएको कार्य इमान्दार, जिम्मेवार र अनुशासित भई गर्नुपर्ने कानुनी दायित्व हो भन्ने कुरालाई प्रत्येक कर्मचारीले मनन गर्नुपर्ने हुन्छ । असल प्रशासनका लागि जनताको वैधानिक चाहना (*Legitimate Interest*) जो कानुनमा विधायिकाद्वारा व्यक्त भएको हुन्छ, त्यसलाई पूर्ण पालना गर्नु कर्मचारीको कर्तव्य र जिम्मेवारी हो । त्यस्तो कानुनी कर्तव्य र दायित्वबाट विमुख हुने कर्मचारीलाई सजायको भागिदार बनाइएमा नै कर्मचारी प्रशासनमा अनुशासन कायम भई सेवाग्राहीप्रति कर्मचारीको जिम्मेवारीको बोध हुन्छ भन्ने अभिप्रायले कर्मचारीका अनुशासनको आचरणगत नियमहरू विधायिकाद्वारा निर्धारण गरिएको देखिन्छ । त्यस्तो आचरणगत कानुनको पूर्णपालना हुनसकेमा नै कर्मचारीतन्त्रमा अनुशासन कायम रहन सक्दछ । यसै मान्यताका आधारमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (१) को देहाय (छ) ले विदा स्वीकृत नगराई लगातार नब्बे दिनसम्म आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहने कर्मचारीलाई अधिकारप्राप्त अधिकारीले विभागीय कारवाही गरी सेवाबाट हटाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी लामो समयसम्म अनुपस्थित भएवापत सेवाबाट हटाउन सक्ने व्यवस्था गर्नुको उद्देश्य कर्मचारीहरूले आफ्ना सेवाग्राहीहरूप्रति जिम्मेवारीपूर्वक सेवा गर्नुपर्छ भन्ने नै विधायिकाको मनसाय हो । सर्वोच्च अदालतले पूर्ण बहादुर महर्जन विरुद्ध स्वास्थ्य मन्त्रालय समेत (रिट नं ३१५०/२०५२, निर्णय मिति २०५३।७।१३) भएको मुद्दामा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (१) को देहाय (ज) का सम्बन्धमा व्याख्या गरिसकेको देखिन्छ । कुनैपनि कर्मचारीले अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट विदा स्वीकृत नगराई विदाको लागि निवेदनको फटारो दिँदैमा समेत ऐनले तोकेको दायित्व पूरागरेको भन्न मिल्दैन । विदा स्वीकृत नगराई लगातार नब्बे दिनसम्म आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित हुने कर्मचारीलाई अधिकारप्राप्त अधिकारीले सेवाबाट बर्खास्त गर्न सक्ने नै देखिन्छ । कानुनले तोकेको अवधिभन्दा बढी अवधि आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित हुने कर्मचारीलाई सजाय नहुने हो भने विधायिकाले अपेक्षा (*Legislative Expectation*) गरे बमोजिम निजामती कर्मचारीको अनुशासन कायम हुनसक्ने देखिन्छ । यस सन्दर्भमा हेर्दा यी पुनरावेदक जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुर अन्तर्गत मार्खु रेञ्जपोष्टमा वनरक्षकको रूपमा कार्यरत रहेको अवस्थामा मिति २०६४।८।१७ देखि विदा स्वीकृत नगराई लगातार नब्बे दिनभन्दा बढी समयसम्म आफ्नो कार्यक्षेत्रमा अनुपस्थित भएको भनी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (१)को खण्ड (छ) को कसुरमा सोही ऐनको दफा ५९ को खण्ड (ख) को देहाय (१) बमोजिम जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुरका जिल्ला वन अधिकृतको मिति २०६६।६।२२ को निर्णय बमोजिम सेवाबाट हटाउने निर्णय गरेको देखियो । यी पुनरावेदक यसभन्दा पहिले पनि मिति २०६०।३।१७ देखि २०६०।१।२२ सम्म विदा स्वीकृत नगराई लामो समयसम्म कार्यालयमा अनुपस्थित भएको अवस्थामा निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ६८ अनुसार गयलकट्टी गरी हाजिर गराएको र यसैगरी यी पुनरावेदक २०६१।७।२७ देखि २०६१।१०।१२ सम्म पनि विदा स्वीकृत नगराई कार्यालयमा अनुपस्थित भएको सम्बन्धमा कुनै विभागीय कारवाही नगरी गयल कट्टी गरी हाजिर गराएको देखिन्छ । यसरी यी पुनरावेदक पटक पटक लामो समयसम्म विदा स्वीकृत नगराई

कार्यालयमा अनुपस्थित हुने गरेकोले निजको हाजिर गयलकट्टी गरी काममा लगाउने निर्णय भएको भन्ने सम्बन्धित मिसिल कागजातबाट देखिएको छ । यी पुनरावेदकलाई गरेको विभागीय सजायको निर्णयमा लगाएको आरोप बमोजिम मिति २०६४।८।१७ देखि निज विदा स्वीकृत नगराई नव्वे दिनभन्दा लामो अवधि आफू कार्यरतक्षेत्रमा अनुपस्थित भएको भन्ने कुरालाई निजले स्वीकार गरेको देखियो, त्यसमा पनि निजले विरामीको जिकिर लिएको भएपनि विदाको निवेदन समेत दिएको भन्ने पनि देखिन्छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ क. को उपदफा ३ ले विदा स्वीकृत नगराई लगातार नव्वे दिनभन्दा बढी अवधि अनुपस्थित हुने कर्मचारीलाई हाजिर गराउन सकिने छैन, हाजिर गराएमा त्यसरी हाजिर गराउने पदाधिकारीलाई नै विभागीय कारवाही हुनेछ, र त्यसरी हाजिर गराएको कर्मचारीले खाएको तलबभत्ता समेत त्यसरी हाजिर गराउने पदाधिकारीबाट सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी विदा स्वीकृत नगराई लगातार नव्वे दिनसम्म आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित हुने कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाउने नै कानूनको मनसाय देखिन्छ । यी पुनरावेदकले भूतलक्षी असर गर्ने गरी गरिएको विभागीय सजायको निर्णय कानूनसम्मत नभएकोले बदर गरी पाँऊ भन्ने जिकिर लिएको सम्बन्धमा हेर्दा निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ११२ को उपनियम (३) को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था अनुसार निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) बमोजिमको कसुरमा नव्वे दिन पूरा भएको भोलिपल्टदेखि नै लागू हुने गरी सजायको आदेश दिन पाउने अधिकारीले निर्णय गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था भएकोमा सो कानुनी व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गर्ने अधिकार यस अदालतलाई नभएको हुँदा सो कानुनी आधारमा गरिएको सो निर्णयलाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था देखिएन । आफ्नो कर्तव्यप्रति जिम्मेवार नहुने कर्मचारीलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ बमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीले विभागीय सजाय गर्न सक्ने नै देखिँदा यी पुनरावेदक निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) बमोजिम विदा स्वीकृत नगराई लगातार नव्वे दिनभन्दा बढी आफू कार्यरतक्षेत्रमा अनुपस्थित रहेको कसुरमा अधिकारप्राप्त अधिकारीले निजामती सेवा ऐन, २०४९ बमोजिम निजको स्पष्टीकरण समेत लिई लोकसेवा आयोगको परामर्श समेतका आधारमा सेवाबाट हटाउने गरी मिति २०६६।६।२२ मा गरेको निर्णय कानूनसम्मत देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । यो फैसलाको प्रतिलिपि जानकारीका लागि पुनरावेदक, सम्बन्धित कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

.....
(काशीराज दाहाल)
अध्यक्ष

उक्त रायमा सहमत छौ ।

.....
(बालानन्द पौडेल)
सदस्य

.....
(चित्रदेव जोशी)
सदस्य

इति सम्बत् २०६७ साल जेठ २४ गते रोज २ शुभम् ।

प्रशासकीय अदालत गतिविधि

प्रशासकीय अदालतद्वारा आयोजित “सुशासन र प्रशासकीय न्याय” विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सुशासन कायम गर्न प्रशासकीय अदालतबाट प्रतिपादित विभिन्न चौध वटा सिद्धान्त पालना गर्ने सामूहिक अठोट सहितको प्रतिवद्धता व्यक्त भयो ।

यस्तो प्रतिवद्धतामा अधिकारक्षेत्र नभएको विषयमा कारवाही र निर्णय नगर्ने, अधिकार पुनः प्रत्यायोजन नगर्ने, निमित्त अधिकारीले हक अधिकारमा असर गर्ने निर्णय नगर्ने, अधिनस्थ कर्मचारीले पेश गरेको टिप्पणी सदर गरी निर्णय नगर्ने, न्यायिक मनको प्रयोग गरी निर्णयकर्ता स्वयंले निर्णय गर्ने, निर्णयमा आधार र कारण खुलाउने, निर्णय तर्कोचित र पारदर्शी बनाउने, स्वार्थ बाँझिएको विषयमा निर्णय नगर्ने, दुराशय राखी कारवाही र निर्णय नगर्ने, निर्णय नगरी पन्छाउने प्रकृतिको अन्त्य गर्ने र समयमा नै कारवाही गरी निर्णय गर्ने जस्ता सामूहिक प्रतिवद्धता सहितको निस्कर्ष सर्वसम्मतबाट पारित गरियो ।

सो कार्यक्रममा प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष श्री काशीराज दाहालले “सुशासन र प्रशासकीय न्याय” विषयक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभयो । कार्यक्रममा नेपाल सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका सचिव श्री वालानन्द पौडेलले निजामती कर्मचारीको मनोबल बढाउन निजामती कर्मचारीका छोराछोरीलाई छात्रवृत्ति प्रदान गरिने, निजामती कर्मचारीलाई सुलभ स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउन, समाजमा योग्य व्यक्तिहरूको निजामती सेवामा आर्कषण गराउने उद्देश्य अनुरूप ऐन कानूनमा संशोधन भइरहेको जानकारी दिनुभयो । यसैगरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका सचिव श्री भगवती कुमार काफलेले नेपालमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा रोकथाम हुन नसकेकोले अन्तराष्ट्रिय छवि उच्च राख्न नसकेको, भ्रष्टाचार रोकन र भ्रष्टाचार गर्ने माथि कारवाही गर्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग सक्रियताका साथ अगाडि बढ्ने दृढता व्यक्त गर्नुभयो । विज्ञान तथा प्रविधि सचिव डा. श्री रामहरि अर्यालले सुशासनको निमित्त विज्ञान र प्रविधिको प्रचुर प्रयोग गर्नुपर्नेमा जोड जिनुभयो । सो कार्यक्रममा प्रमुख जिल्ला अधिकारी श्री सुधिर कुमार साहले प्रशासकीय अदालतबाट जारी गरिएका निर्देशनहरू लागू गराउन, सुशासन ऐन तथा नियम बमोजिम कार्य सम्पादन गर्ने गराउने गरी प्रतिवद्धता व्यक्त गर्नुभयो । उक्त कार्यक्रममा काभ्रे जिल्लाका सम्पूर्ण सुरक्षा प्रमुखहरू, सरकारी कार्यालयका प्रमुखहरू, न्यायाधीश, कानूनव्यवसायी र संचारकर्मी समेत गरी करिब ९० जनाको सहभागिता रहेको थियो ।

.....
(ठगिन्द्र कट्टेल)
शाखा अधिकृत